

uly 1928.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 367

॥ श्रीः ॥

आदित्याचार्यप्रणीता

षडशीतिः ।

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणविनायकपण्डितापराभिध-
धर्माधिकारिनन्दपण्डितप्रणीतया शुद्धिचन्द्रिका-
ख्यया व्याख्यया समलङ्कृता ।

वरकलोपाख्य वैद्यनाथशास्त्रिणा, धर्माधिकारिलक्ष्मीधरपण्डितेन
च विस्तृतभूमिकादिभिः सम्भूष्य सुसम्पादिता ।

The

ṢAḌAS'ĪTI

by

ĀDITYĀCHĀRYA

With a Commentary, Called S'uddhichandrikā,

BY

Nanda *alias* Vināyaka Paṇḍita Dharmādhikārī.

FASCICULUS I–१

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1928.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३६७

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 367

The

ṢAḌAS'ĪTI

by

ĀDITYĀCHĀRYA

With a Commentary, Called S'uddhichandrikā,

BY

Nanda *alias* Vināyaka Paṇḍita Dharmādhikārī.

Edited with Introduction etc. by
Vaidyanātha S'āstrī Varakale.
&
Lakṣmīdhara Panta Dharmādhikārī.

FASCICULUS I–2

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1928.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ [illegible] ॥

स्तवकः—३६७

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 **Luzac & co, Booksellers,**
LONDON.

2 **Otto Harrassowitz, Leipzig:**
GERMANY.

3 **The Oriental Book-supplying Agency,**
POONA.

चौखम्बा–संस्कृत–ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ६७)

॥ श्रीः ॥

षडशीतिः

आदित्याचार्यप्रणीता ।

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणविनायकपण्डितापराभिध-धर्माधिकारिनन्दपण्डितप्रणीतया शुद्धिचन्द्रिका-ख्यया व्याख्यया समलङ्कृता ।

वरकलोपाख्य वैद्यनाथशास्त्रिणा, धर्माधिकारिलक्ष्मीधरपण्डितेन च विस्तृतभूमिकादिभिः सम्भूष्य सुसम्पादिता ।

प्रकाशकः–

जयकृष्णदास–हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८४

॥ श्रीः ॥

अत्र पुस्तके सङ्कलितानां ग्रन्थादीनां सूची ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां यत् धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः साध्यः । अन्ये च धर्मादयस्त्रयस्तत्साधनतया पुरुषार्था एव । अतस्तदनुष्ठानमवहितमनसा पुरुषमात्रेणाचरणीयमिति । तत्र चतुर्ष्वपि पावित्र्यं नितरामपेक्षितमित्यपि न तिरोहितं तेषाम् । अत एव "आचान्तेन कर्तव्यम्" "शुचिना कर्तव्यम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य" "यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः" इत्यादीन्युपदेशवाक्यानि पदे पदेऽस्मच्छास्त्रेषु समुपलभ्यन्ते । तत्र शौचं द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदेन ।

"शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ इत्युक्तेः ।

द्विविधमपि शौचमपेक्षितं सर्वेषाम् । आभ्यन्तरं तु तत्र नितरामपेक्षितम् । शौचप्रवृत्तिस्तिर्यग्योनिष्वपि दृश्यते, किं पुनर्मनुष्येषु । आर्याः किल भारतीयाः पावित्र्यस्य परां कोटिमारूढा आसन् । इदानीमपि ये विशिष्टात्मबलसम्पन्ना दृश्यन्ते सुतरां तेषामाभ्यन्तरमतिपवित्रं भवेदिति सुदृढो विश्वासः । भारतवर्षे हि दुर्गन्धपदार्थस्पर्शादिना यथाऽशुचित्वमुत्पद्यते, तथा अपत्यजननमरणादिनाऽप्यशुचित्वमुत्पद्यते । युक्ततमं चैतत् । तथा हि जन्ममरणाभ्यां हर्षविषादौ भवतः । तौ चात्मनाऽनुभवंस्तदाकारः संस्तदनुकूलान्येव कार्याणि करोति पुरुषः । तत्क्षणानन्तरं चोत्तरोत्तरक्षणे क्रमेण हर्षविषादौ न्यूनीभवतः । पुनरपि पुरुषः कार्यान्तरेषु व्याप्रियते । अत स्तन्निमित्तमाशौचं युक्तमेव ।

ननु मरणाशौचमेव युक्तं, न जननाशौचम् । यतो मरणेन दुःखप्राप्तिः, तया चित्तोद्वेगः, तेन च कार्येषु चित्तासङ्गः, न तथा जनने इति चेत् सत्यमेतत् तथाऽपि सूक्ष्मतया विचार्यमाणे जननेऽप्याशौचमुत्पद्यत इति युक्तमेव दृश्यते । यथा दुःखे नयनयोरश्रूणि समुत्पद्यन्ते तथा महत्यानन्देऽप्यश्रूणि नयनयोः समायान्ति । ततश्च आनन्दातिरेकेण कार्येषु चित्तासङ्गो भवत्यतो जननमरणयोर्द्वयोरप्या

शौचमुत्पद्यत एव। शौचाऽपेक्षा च कियतीति निरूपितमेवोपरि। शौचविरुद्धं चाशौचं, तज्ज्ञानमन्तरा शौचज्ञानमपि न सम्भवतीति तन्निर्णयस्य महत्यपेक्षेत्यपि विदितमेव विदुषाम्। तच्चाशौचं केषां भवति, कदा भवति, कुत्र न भवति। तत्र कथं वर्तनीयं किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यमित्यादिनिर्णयाय अद्यावधि परःसहस्राणि निबन्धनानि जातानि। प्रथमं मन्वादिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्महर्षिभिः स्मृतिषु निरूपितमाशौचप्रकरणम्। अनन्तरं तत्तद्देशकालादिपरिस्थितिसमालोचनपूर्वकं प्रणीतानां विरुद्धानामिवाऽवभासमानानां वस्तुतोऽतथाभूतानां महर्षिवचनानां सङ्गमनाय धर्ममर्मविज्ञैर्विज्ञानेश्वरादिभिः खण्डनमण्डनपुरःसरं नैके निबन्धाः प्राणायिषत। तत्र सर्वेषां स्मृतिवचसां तत्तन्निबन्धानां च सारमादाय मन्दबुद्धीनां सौकर्याय तत्रभवता भवता महाविदुषा कौशिकगोत्रोत्पन्नेनादित्याचार्येण षडशीतिश्लोकात्मकः सुरुचिरः सरलो गम्भीरश्च जननमरणाशौचप्रतिपादको निबन्धोऽयं न्यबन्धि। स चातिसङ्क्षिप्तो न समुपकरोति सर्वसाधारणानिति काशीवासिना महाराष्ट्रब्राह्मणेन तदानीन्तनभारतीयविद्वत्कुलललामभूतेन धर्माधिकारिकुलनीराधिचन्द्रेण निजयशोधवलीकृतदशदिग्विभागेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणेन मूर्तिमता धर्मेणेव नानानिबन्धविधायिना महामहिमशालिना विनायकपण्डिताऽपराऽभिधेन नन्दपण्डितेन लोकोपकाराय षडशीतिरहस्यबोधनाय च'शुद्धिचन्द्रिका' नाम्न्या टीकया सनाथीकृतः। सोऽयमत्युपयुक्तोऽपि विरलप्रचारतया नाद्यावधि केनाऽपि सम्मुद्र्य प्रकाशितः। सैवेदानीं यथामति संशोध्य सम्मुद्र्य प्रकाशितो विदुषां करकमलेपूपायनीक्रियते।

ग्रन्थकृत्परिचयः।

अथाऽस्य ग्रन्थस्य कर्त्ता कदा समुत्पन्नः कस्मिन्देशे कस्मिन् कुले समुत्पन्नः किं चाऽनेन कृतं के के चाऽनेन निबन्धा विरचिता इति जिज्ञासा प्रकृतग्रन्थदर्शिनां मनसि स्वभावत एव समुत्पत्स्यते इति सङ्क्षिप्तं तद्विषयकमैतिह्यं लिख्यते। अत्र षडशीतिश्लोकात्मकमूलग्रन्थस्य प्रणेता आदित्याचार्यः। तट्टीकायाः शुद्धिचन्द्रिकायाश्च प्रणेता नन्दपण्डितः। तत्र मूलप्रणेतृविषये तद्गोत्रो-

ल्लेखमन्तरा नान्यत्किमप्युपलभ्यते । महदिदं खेदस्थानं यत् भारतीया विद्वांसो नात्मानं निजवृत्तादिलेखनेन परिचाययन्ति । महता कष्टेन तेषां नामग्रामादिकं ज्ञातुं शक्यते । आदित्याचार्येण हि निजपरिचयाय प्रारम्भे एव

"सङ्ग्रथ्य कौशिकादित्यो लिखत्याशौचनिर्णयम्"

इत्यत्र स्वगोत्रनाममात्रमलेखि । तदन्यत्सर्वमपि जीवनवृत्तं तमोनिलीनमेवेदानीं वर्तते । ग्रन्थे चानेन विहित आशौचनिर्णयः प्रायेण दाक्षिणात्यरीतिमेवाऽनुसरतीति दाक्षिणात्योऽयं ग्रन्थकृत् भवेत् इति मन्ये । समयश्चास्य वैक्रमषोडशशतकात्प्राचीन इति निश्चयः । (सं०१५००) पर्यन्तं कोऽस्य समय इति न वक्तुं पार्यत इदानीम् । निर्णयसिन्ध्वादिग्रन्थेषु षडशीतिवचनानि समुपलभ्यन्ते । निर्णयसिन्धुनिर्माणकालश्च (सं०१६६६वै०) इति प्रसिद्ध एव । तथाहि निर्णयसिन्ध्वन्ते—

ऋतुऋतुरसभूमिते गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ॥
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च॥इति।

निर्णयसिन्धौ च षडशीतिमतखण्डनं दृश्यते । क्वचिदुपोद्बलकतयाऽपि समुपात्तानि वचांसि दृश्यन्ते । स्वनिबन्धप्रचाराय किल विद्वांसो बहुप्रचारवतामेव प्रायो निबन्धानां नामाद्युल्लिख्य खण्डनमण्डनादिकमाचरन्तो दृश्यन्ते न स्वल्पप्रचाराणां खण्डनमण्डनाय तथा यतन्ते । किं चास्य ग्रन्थस्य टीकाकर्त्ता नन्दपण्डितः निर्णयसिन्धुकारकमलाकरभट्टात् वृद्ध आसीत् । तेन हि स्वातन्त्र्येण निबन्धनिर्माणं विहाय किमित्येतद्ग्रन्थोपरि टीका निरमायीत्यपि विचार्यम् । एवमालोच्यमाने इदमेव स्फुटं प्रतीयते यत्तदानीमस्य ग्रन्थस्य महति परिमाणे सर्वतः प्रचार आसीत् । तादृक्प्रचाराय च शतकसार्धशतककालोऽपेक्षित एवेति मदुक्तः समयः समापतति ।

षडशीतेः किल टीकाद्वयं वर्तते । तत्रैका शुद्धिचन्द्रिकाऽभिधा भवतां करकमलगतैषा मुद्रयित्वा प्रकाशिता विराजतेतराम् । अपरा च 'अघशोधिनी'समाख्या लक्ष्मीनृसिंहविरचिता मद्रासराजकीयपुस्तकालये वर्तते । तत्र प्रकरणान्ते "इति श्रीसूरुभट्टान्वयपयःपारावारसुधाकरश्रीपद्मनाभभट्टतनूजश्रीदेवविल्लभसूनुलक्ष्मीनृसिंहविरचितायां षडशीतिव्याख्यायां अघशोधिनीसमाख्यायां असगोत्राशौचप्रकरणम्" इत्येवं पुष्पिका वर्तते । तत्रत्य 'सूरुभट्ट'

नाम्ना द्राविडब्राह्मणोऽयमिति निश्चीयते, टीका चेयं नास्ति मुद्रितेदानीम्। टीकाद्वयमपि दक्षिणात्यनिर्मितमेव।

किं च षडशीतौ अनुक्तविषयाणां पूर्त्यै द्रविडदेशीयेन वेङ्कटेशतनूजन्मना सुब्रह्मण्यसुधिया सव्याख्यः 'अभिनवषडशीति' नामा-आशौचनिर्णयः प्राणायि। सोऽपि मद्रासराजकीयपुस्तकालये वर्तते। अभिनवषडशीतिव्याख्याप्रारम्भे ग्रन्थकृता स्वयमेवैतल्लिखितं यत् प्राचीनषडशीत्यनुक्तविषयनिरूपणाय मयैषाऽभिनवषडशीतिः सव्याख्या प्रणीयते इति तत्रैव द्रष्टव्यम्। अनेन चैतदपि वक्तुं शक्यते यदयमादित्याचार्यः दाक्षिणात्येष्वपि द्राविडब्राह्मणः स्यादिति। तदिदं निर्गलितम्–'आदित्याचार्यः कौशिकगोत्रोत्पन्नः द्रविडदेशीयो ब्राह्मणः षोडशशतकात् प्राचीनश्चेति। एतद्ग्रन्थकर्तुरन्या कृतिर्न काचिदपि श्रुता दृष्टा वा।

अथैतद्व्याख्याकर्तृनन्दपण्डितविषयेऽपि सङ्क्षिप्तमैतिहासिकमुच्यते। अयं नन्दपण्डितः विनायकपण्डिताऽपराऽभिधानः धर्माधिकारिरामपण्डिततनयः इति प्रकृतग्रन्थप्रारम्भान्तिमश्लोकेभ्यः पुष्पिकातश्च सिध्यति। विशेषश्चास्य विषये एतद्वंशसम्भूतधर्माधिकारिवेणीरामपण्डितप्रणीतात् धर्माधिकारिवंशवर्णनकाव्यादवगम्यते। तदत्र सङ्क्षेपत उच्यते। एतद्ग्रन्थकर्तुर्मूलपुरुषो लक्ष्मीधरपण्डितः। "अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे वेदरनामकं नगरम्। तत्र च सकलविद्वत्कुलललामभूतः महाविद्वान् आश्वलायनकल्पशाखी आङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येतित्रिप्रवरान्वितमुद्गलगोत्रोत्पन्नः लक्ष्मीधरनामकः पण्डितोत्तम आसीत्। यो हि सकलश्रुतिस्मृतिशास्त्रपारङ्गमः निजतपोविद्याशेमुषीवैभवबलेन दिल्लीश्वरान्मुद्राङ्कितशासनपत्रादिकं प्राप्य सादरमनुनीतः तत्रत्यविदुषां सभापतिपदमलञ्चकार। अनन्तरं च तत्रत्यविद्वद्विप्रवृन्दसमभ्यर्थनया दिल्लीश्वरप्रार्थनया च धर्माधिकारिपदे नियुक्तः निजमुद्राङ्कितपत्रदानेन व्यवहारनिर्णयमाचरन् लोके महतीं प्रतिष्ठामाससाद। तदाप्रभृति चास्य वंशः 'धर्माधिकारी' इति नाम्नैव प्रसिद्धिं जगाम। इदानीमप्येतत्कुलजा बहवस्तत्र तत्र सुप्रतिष्ठिताः सुविद्वांसः सन्ति। लक्ष्मीधरपण्डितस्य हि द्वौ पुत्रौ बभूवतुः। प्रथमः श्रीकृष्णः द्वितीयश्च गोविन्दः। द्वावपि तौ निजपित्रधिकगुणावास्ताम्। तत्र श्रीकृष्णस्य महीपातिनामकः पुत्र आ-

सीत् तस्मिन् चतुर्वर्षदेशीये सत्येव तत्पिता श्रीकृष्णपण्डितः कालवशाद्दिवं जगाम । गोविन्दपण्डितश्च निजपुत्रान् बेदरनगर एव विहाय भ्रातृपुत्रं गृहीत्वा काश्यामागत्य चतुःसमस्यैवाऽस्योपनयनं चकार । तदाप्रभृति चैतत्कुलं काश्यामद्यावध्यविच्छिन्नं मानपूजादिसत्कारमनुभवत् सुस्थिरमास्ते । अनन्तरं महीपतिरपि निजपितृव्येण सुताधिकं पोषितस्तत एव लब्धसमस्तविद्यः काशीस्थनिखिलविद्वन्मूधन्यतामापेदे । ततश्च काशीस्थसकलविद्वत्प्रार्थनया गोविन्दपण्डितो बेदरस्थं सकलं मुद्राङ्कितताम्रशासनादि समानीय काश्यामेवोवास । महीपतिश्च निजविद्यावैभवबलेन पुनर्नव्यमप्यधिकारं राज्ञो लब्ध्वा काश्यामपि धर्माधिकारिपदे नियुक्तो निजमुद्राङ्कितपत्रदानेन तदाप्रभृति धर्मनिर्णयमाचचार । तदाप्रभृति चैतत्कुले बहवः पुरुषा नानाग्रन्थनिर्माणधुरीणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाः सम्बभूवुः । तत्र तत्र तत्तद्राजभिर्निजनिजदेशे दानमानसत्कारैः सानुनयं नीताः केचित्तत्रैव न्यवसन् । महीपतिपण्डितस्य महाविद्वांसौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । शङ्करपण्डितः अनन्तपण्डितश्च । शङ्करपण्डितस्य तनयो विश्वनाथपण्डितः । तस्य तनयः अनन्तपण्डितः । तस्य च महाविद्वान् गदाधरपण्डितः इयानेव शाङ्करो वंशः । अथ महीपतिद्वितीयपुत्राऽनन्तपण्डितस्य त्रयः पुत्रा उदभूवन्, कृष्णपण्डितः रामपण्डितः गणेशपण्डितश्च । तत्र रामपण्डितस्य त्रयः पुत्रा आसन् गोविन्दपण्डितः वासुदेवपण्डितः नन्दपण्डितश्चेति । अयमेव नन्दपण्डितः विनायकपण्डिताऽपराभिधः प्रकृतग्रन्थकर्त्ता । धर्माधिकारिवंशविषये यथावसरं बहु लेखनीयमिति नात्र तल्लिख्यते । काश्यां विश्वेश्वरसंस्थापकाय भट्टनारायणभट्टाय अनेनैव कुलेन स्वकीयोऽग्रपूजासम्मानः प्रादायि इति श्रूयते । अत एव तदाप्रभृति काश्यामद्यावधि विद्वत्पूजाऽवसरे प्रथमं भट्टकुलपुरुषपूजनं द्वितीयं च धर्माधिकारिकुलपुरुषपूजनं विधीयते सर्वैः । तदनन्तरं च शेषवंशीयानामनन्तरं पाण्डित्यानुसारेणेतरेषां पण्डितानां पूजनमद्यावध्यपि न्यूनाऽधिक्यभावेन प्रचलति । अद्यावधि जातेषु सर्वेष्वपि धर्माधिकारिकुलपुरुषेषु नन्दपण्डितः सर्वानप्यतिशेते । अयं हि स्वसमये अद्वितीयः पण्डितो महांस्तपस्वी चासीत् । अयं परमः कृष्णभक्त आसीत् ।

एतद्विषयेऽपि बहु लेखनीयं विस्तरभिया नाऽत्र लिख्यते । अनेन हि साधारणपुरस्वामिनो महाराजाऽधिराजसहगिलाऽन्वयैकभूषणस्य परमानन्दनृपतेरादेशतो निजज्येष्ठसहोदरधर्माधिकारिगोविन्दपण्डितकृतश्राद्धदीपिकामवलम्ब्य श्राद्धकल्पलताऽभिधो निबन्धो निरमायि । तदेतत् सर्वं श्राद्धकल्पलताप्रारम्भान्तिमश्लोकैर्ज्ञायते । तत्सर्वं यथाऽवसरं प्रकटयिष्यते ।

तथा कर्णाटदेशीयमहामहिमशालिवसिष्ठगोत्रोद्भवकोण्डपनायकात्मजमहाराजाऽधिराजतम्मसानायकाऽपराऽभिधकेशवनायकनृपतिनिदेशतः केशववैजयन्ती नाम्नी विष्णुस्मृतिटीका वि०सं०१६७९ वत्सरे निर्मिता । तथा हि विष्णुस्मृतिटीकाया अन्ते—

वर्षे विक्रमभास्करस्य गमिते नन्दाद्रि ? वद्भूमिभिः
पूर्णे कार्तिकमासि वृश्चिकगते भानौ वृषस्थे विधौ ॥
काश्यां केशवनायकस्य नृपतेराज्ञामवाप्य स्मृते—
र्विष्णोर्व्याकृतिमाचकार विमलां श्रीनन्दशर्मा सुधीः ॥

"इति श्रीमन्महाराजाऽधिराजवसिष्ठवंशावतंसकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मण(?)(सा)नायकापरनामधेयश्रीकेशवनायकप्रोत्साहितवाराणसीवासिधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृता विष्णुस्मृतिविवृतिः श्रीमती केशववैजयन्ती समाप्ता" ॥ इति । अन्यदपि वृत्तं यथाऽवसरं प्रकटयिष्यते ।

तथा द्राविडदेशीयमधुरानगरनृपतिकृष्णनायकगुरुवरमहाविदुषः सर्वभट्टस्य निदेशतः काशीप्रकाशो नाम निबन्धो निरमायि । तत् सर्वं काशीप्रकाशत एव ज्ञेयम् ।

तथा श्रीमन्महाराजाऽधिराजश्रीमहेन्द्रान्वयैकभूषणश्रीमंगांभूपात्मजमहीमहेन्द्रश्रीहरिवंशवर्मनृपतिसमादेशतो 'हरिवंशविलास'नामा निबन्धराजो निरमायि । एतदपि तत एवाऽवधेयम् । नन्दपण्डितस्य समयो हि (सं० १६१०—१६९०) वैक्रमोऽनुमीयते । यतः सम्प्रति नन्दपण्डितस्यैकादशः पुरुषः पं० श्रीलक्ष्मीधरपन्तशर्मा अधिकाशि विराजते । प्रतिपुरुषं त्रिंशद्वर्षगणनायां एकादशपुरुषाणां (३३०) वर्षाणि भवन्ति । तेन च मत्प्रदर्शितः कालः समायाति । किंच निर्णयसिन्ध्वादीनां ग्रन्थानां नास्य ग्रन्थेषूल्लेखः । न चैतद्ग्रन्थानां तेषां ग्रन्थेषु, तेनैतदनुमीयते यदेतेषां ग्रन्थानां निर्माणमेककालिकं

स्यात् । शङ्करभट्टकृतद्वैतनिर्णये यद्यपि नामग्राहं नन्दपण्डितस्य तद्ग्रन्थस्य वा नोल्लेखस्तथाऽपि नन्दपण्डितकृतनवरात्रप्रदीपस्थ वाक्यानुपूर्वीमादाय द्वैतनिर्णये तन्मतखण्डनं दृश्यते इति द्वैतनिर्णयकृच्छङ्करभट्टात् पूर्वमेवाऽयं ग्रन्थकारतामापेदे इति वक्तुं शक्यते। शङ्करभट्टश्च निर्णयसिन्ध्वादिग्रन्थप्रणेतुः कमलाकरस्य पितृव्य आसीदिति च सुप्रसिद्धमेव । कमलाकरभट्टेनाऽपि सं०१६६६ विक्रमवर्षे निर्णयसिन्धुः प्रणीत इत्यपि पूर्वमुक्तमेव । किं च वि०सं० १६५५ वत्सरे लिखितं माधवानन्दमहाकाव्यं धर्माधिकारिश्रीलक्ष्मीधरपन्तगृहे वर्तते । तथा हि माधवानन्दमहाकाव्यपुस्तकान्ते लेखः-- "श्रीसंवत् १६५५ समये कर्तिकसुदि ३ रविवासरे" इति । माधावानन्दं महाकाव्यं हि निरतिशयं मनोहारि तादृशी रचना स्वल्पवयसा पुरुषेण कर्त्तुं न शक्यतेऽतस्तदानीं नन्दपण्डितः सुप्रौढ आसीदिति वक्तुं शक्यते । तेनाऽपि मदुक्त एव समयः समायाति । नन्दपण्डितश्चाऽतिदीर्घायुरासीत् । अत एव सं० १६७९ मध्ये विष्णुस्मृतिटीका निर्मिताऽनेन । तदनन्तरं च दत्तकमीमांसा प्रणीता । तच्च दत्तकमीमांसास्थतन्नामोल्लेखादनुमीयते । दत्तकमीमांसा चेदानीं बहुप्रचारा सटीका निष्टीका च मुद्रिता काशिकराजकीयविद्यालयीयपरीक्षापाठ्यग्रन्थत्वेनाऽपि निर्धारिताऽस्तीति विदितमेव । एवं च समयोऽपि स्थूलतया मत्प्रदर्शितं एवेदानीं युक्त इति सम्प्रति मन्ये । एतत्कृतग्रन्थास्तु श्रुता दृष्टाश्चैते--

१ काशीप्रकाशः ।
२ तत्त्वमुक्तावलिः । (मुद्रिता)
३ दत्तकचन्द्रिका ।
४ दत्तकमीमांसा । (मुद्रिता)
(पुत्रीकरणमीमांसा)
५ नवरात्रप्रदीपः । (मुद्रितः)
६ विद्वन्मनोहरा । (मुद्रिता)
(पराशरस्मृतिटीका)
७ माधवानन्दम् । (महाकाव्यम्)
८ प्रमिताक्षरा । (मिताक्षराटीका)
९ केशववैजयन्ती । (विष्णुस्मृतिटीका)

१० विनायकशान्तिपद्धतिः।

११ शुद्धिचन्द्रिका। (षडशीतिटीका) (मुद्रिता)

१२ शूद्राऽधिकारमीमांसा

१३ श्राद्धकल्पलता।

१४ श्राद्धमीमांसा।

१५ सापिण्ड्यनिर्णयः।

१६ संस्कारनिर्णयः। (स्मृतिसिन्धोरुद्धृतः)

१७ स्मृतिसिन्धुः

१८ मांसमीमांसा।

१९ हरिवंशविलासः—

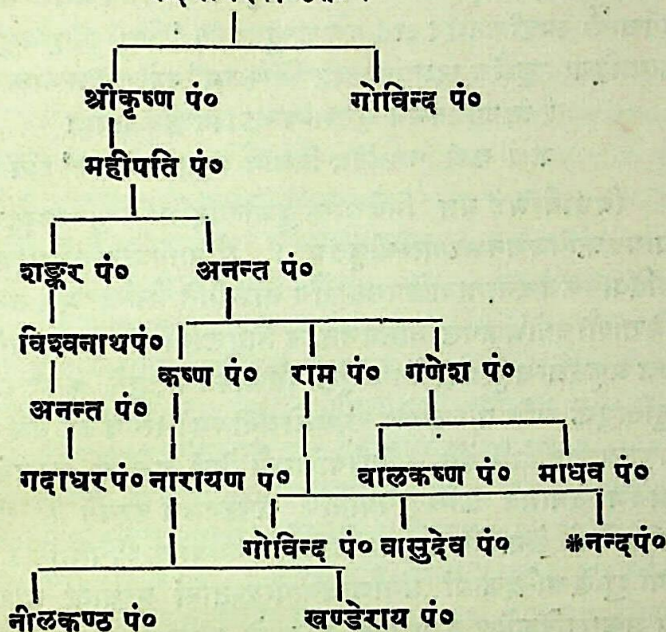
  १ कालनिर्णयकौतुकम्।

  २ दानकौतुकम्।

  ३ आह्निककौतुकम्।

एतेष्वेकोनविंशनिबन्धेषु 'दत्तकचन्द्रिका' 'श्राद्धमीमांसा' 'संस्कारनिर्णयः' इति निबन्धत्रयं ऑफ्रेख्टमहाशयनिर्मिते सूचीपत्राणां सूचीपत्रे प्रथमभागे (Aufrecht's Catalogus Catalogorum) नन्दपण्डितकृतिषु परिगणितामिति तत एव मयाऽभ्युपात्तम्। 'शूद्राधिकारमीमांसा' नवरात्रप्रदीप एव नामतो निर्दिष्टा वर्तते। 'शुद्धिचन्द्रिका' चेयं 'विद्वन्मनोहरा'ऽभिधपराशरस्मृतिटीकानिर्माणात्प्राक् 'श्राद्धकल्पलता' निर्माणाऽनन्तरं च निर्मितेति तद्ग्रन्थद्वयदर्शनेन ज्ञायते। अद्यावधि ज्ञातो नन्दपण्डितस्य ग्रन्थनिर्माणक्रम इत्थम्—मांसमीमांसा—श्राद्धकल्पलता—शुद्धिचन्द्रिका—विद्वन्मनोहरा। शूद्राधिकारमीमांसा—नवरात्रप्रदीपः—कालनिर्णयकौतुकम् (हरिवंशविलासीयम्)। स्मृतिसिन्धुः—तत्त्वमुक्तावली। केशववैजयन्ती—दत्तकमीमांसा। तदेतत्सर्वं तत्तद्ग्रन्थदर्शनेन ज्ञायते। अपरं च प्रस्तुतग्रन्थकृद्विषये बहुलेखनीयमपि विस्तरभिया न लिख्यते।

ग्रन्थकृत्पर्यन्तं धर्माधिकारिवंशक्रम इत्थम्—

सोऽयं ग्रन्थकारो नन्दपण्डितो बहून् ग्रन्थान् प्रणीय लोकोपकारमाचरन्नतिप्रसिद्धो बभूव। तेनैव चेयं शुद्धिचन्द्रिका प्रणीता साम्प्रतं मुद्रिता च ।

अत्र प्रतिपादितानां विषयाणां सूची पृथगेव मुद्रितेति विषयपरिचयः सूचीपत्रादेव कर्त्तव्यः। विशेषश्चाऽत्राऽयमेव यत् बहुत्र ग्रन्थान्तराणां खण्डनं मण्डनं च गम्भीरया सरलया प्रौढया च भाषयाऽनेन व्यधायि । बहुत्र स्थलेषु निर्णयसिन्ध्वादिविरुद्धमपि युक्तियुक्तं प्रत्यपादि ग्रन्थकृता। यथा—"मातुर्मातुलमातृष्वसृपितृष्वस्रादिमरणे तथैव पितुः पितृष्वस्रादिमरणे निर्णयसिन्धुकारमते तदनुयायिनां च मते आशौचं नास्ति, तद्विधायकवचनाऽभावात् । प्रकृतग्रन्थकृता च आदित्याचार्यमतसमर्थनाय नितरां दृढा युक्तिः प्रादर्शि । तथा हि तल्लेखः "एवं पित्रोर्भगिन्यौ" (षड० ५३।५४) इत्यादिश्लोकद्वयव्याख्याने (पृ० ५९) "यद्यप्यत्र आहत्योपपादकं वचनं नोपलभामहे,

तथाऽपि पितृबन्धूनां पितुः पितृष्वसृद्वारेण सम्बन्धित्वात् तदाशौचाभावे तत्पुत्राणामप्याशौचाऽनुपपत्तेरर्थसिद्धमेव तदाशौचमाचार्यैः स्पष्टीकृतम्। अत एव बन्धुत्रयस्य "पितुः पितृष्वसुः पुत्राः" इत्यादिना तद्वारैव सम्बन्धित्वमाविष्कृतम्" श्लोकव्याख्यानान्ते च—

"आचार्यवचने मूलमन्यत्राऽऽविष्कृतं मया।
कथं कथं चित्तदिह विचार्यं बहुदर्शिभिः॥" इति।

विचार्यमिदं यत् निर्णयसिन्धुकारादिभिः बन्धुत्रयसूतकं तद्विधायकऋषिवचनसत्त्वात्स्वीकृतम्। मातापित्रोर्मातुलादिमरणे च तद्विधायकवचनाभावात्तेषामाशौचं नास्तीति लिखितम्। तन्मृतिनिमित्ताशौचबोधकषडशीतिवचनं च निर्मूलमिति विलिख्य खण्डितम्। तत्र प्रकृतग्रन्थकृत्प्रदर्शिततन्मूलं विलोक्य मतद्वये कतरत्समीचीनं युक्तियुक्तं चेति पण्डितैरेव समालोचनीयम्। इत्येवं तत्र तत्र मतभेदः प्रकृतग्रन्थदर्शिभिर्ज्ञेयः। निर्णयसिन्धौ येषां ग्रथानां खण्डनं दृश्यते प्रायेण तेषामेव क्वचिदन्येषामपि खण्डनमत्र दृश्यते। किमधिकं ग्रन्थविषये लेखनीयम्। ग्रन्थदर्शिभिः स्वयमेव ध्येयमिति। षडशीत्यां शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च अकारादिक्रमेण कृता सूची ग्रन्थान्ते प्रदत्ताऽस्ति। तथैव शुद्धिचन्द्रिकासमागतानां स्मृत्यादिवचनानामपि तज्जिज्ञासूनां कृते अकारादिक्रमेण सूचीपत्रमन्ते मया न्यबन्धि।

उपसंहारः।

अथैतद्ग्रन्थमुद्रणाधारभूतं पुस्तकद्वयम्। तत्र प्रथमं प्रकृतग्रन्थकृद्वंशप्रसूतानां धर्माधिकारि-पं०श्रीलक्ष्मीधरपन्तानां वंशपरम्परासंरक्षितमत्यशुद्धं लेखकालरहितं समूलम्। अत्र ७२ पत्राणि सन्ति। प्रतिःपत्रं प्रायेण ११ पङ्क्तयः। प्रतिपङ्क्ति प्रायेण ५४अक्षराणि वर्तन्ते। अत्र प्रथमपत्रप्रथमपृष्ठे "धर्माधिकारिबाबूपण्डिस्येदं" इति अन्तिमपत्रद्वितीयपृष्ठे च "पुस्तकमिदं श्रीमद्धर्माधिकारिमहीधरस्य" इति लेखो वर्तते। तत् कसञ्ज्ञम्। द्वितीयं च भट्टभट्टवंश्य पं० श्रीमाणिक्यभट्टसकाशादधिगतमशुद्धप्रायं रमणीयाक्षरं लेखकालरहितं समूलं च। अत्र ७८ पत्राणि सन्ति प्रतिपत्रं प्रायेण १० पङ्क्तयः प्रतिपङ्क्ति च प्रायेण ५१ अक्षराणि सन्ति। अत्र प्रथमपत्रस्य प्रथमपृष्ठे

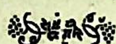
"लिखितमेतत् पुस्तकं धर्माधिकारिखण्डोपपण्डितेन" इति लेखो वर्तते। तदेतत् खसंज्ञम् । एतत्पुस्तकद्वयाधारेण निजशास्त्रज्ञानवुद्ध्यनुरूपं संशोध्य सम्मुद्रितोऽयं ग्रन्थः। कपुस्तकाधारेण मुद्रापयितुं प्रवृत्ते मयि अर्धाधिकग्रन्थमुद्रणानन्तरं समुपलब्धं द्वितीयं पुस्तकम् । पुस्तकद्वयस्याऽप्यत्यशुद्धत्वेन शुद्धपुस्तकान्तराऽलाभेन "श्रेयांसि वहुविघ्नानि" इतिन्यायसमर्थनायेव समागतैर्वहुभिर्विघ्नैर्विघ्नितोऽपि गुरुवर महामहोपाध्याय-पं०श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयमहोदयैस्तत्रतत्र सन्दिग्धस्थलेषु सम्बोधितो लेखेन तान् प्रति कृतज्ञतां प्रकाशयितुमसमर्थस्तेषां कृपयैव ग्रन्थमिमं चिरदिनप्रारब्धमुद्रणं कथमपि समापयम् । ग्रन्थकृद्वंश्यधर्माधिकारि पं०श्रीलक्ष्मीधरपन्तशर्मभिः ग्रन्थप्रदानतत्प्रतिकृतीकरणतत्संशोधनसूचीपत्रनिर्माणादिना वहुविधं साहाय्यमाचरितमिति तदीयं महान्तमुपकारभारं वहामि । पं०श्रीमाणिकभट्टभट्टैः पुस्तकदानेन समाचरितं साहाय्यं प्रकृतग्रन्थमुद्रणे इति तेषामप्यत्यधिकं कृतज्ञोऽस्मि । इमं ग्रन्थं महान्तं निजद्रव्यव्ययमूरीकृत्याऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशयित्रे विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्षश्रेष्ठिवरवावू जयकृष्णदासगुप्तमहोदयाय साशीर्वादं धन्यवादान् वितीर्य श्रीकाशीविश्वेश्वरचरणयोः सततमेवमेव प्राचीनानां गीर्वाणवाणीनिवद्धानां ग्रन्थरत्नानां प्रकाशने चिरायुरयं सँल्लग्नोस्त्विति साञ्जलिवन्धं प्रार्थये । अन्ते च गुणैकपक्षपातिनः समस्तविद्वद्धुरीणान् सविनयं प्रार्थये यदत्युपयुक्तमिमं ग्रन्थरत्नं सावधानं निरीक्ष्य मदीयमतिमान्द्यात् शुद्धपुस्तकान्तरालाभात् शोधनकार्याज्ञानात् अक्षरसंयोजकप्रमादात् प्रमादान्तरेण वा अत्र जाता अशुद्धीः क्षाम्यन्तु तत्रभवन्तो भवन्त इत्यलं वृथा पल्लवितेनेति शम् ।

श्रावणशुद्धचतुर्दशी भृगुवासरः
सं० १९८४,

विदुषां कृपाभाजनं—
'वरकल' वैद्यनाथ शास्त्री
काशी ।

श्रीः

शुद्धिचन्द्रिकासहितषडशीत्यां निरूपितानां विषयाणां सूचीपत्रम् ।

प्रथमप्रकरणे —

इति प्रथमं प्रकरणम् ।

तृतीयप्रकरणे—

इति तृतीयं प्रकरणम् ।

समाप्ता शुद्धिचन्द्रिकासहितषडशीत्यां निरूपितानां विषयाणां सूची ।

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

॥ षडशीतिः ॥

शुद्धिचन्द्रिका ।

अमन्दमदनिस्यन्दगण्डमण्डलमन्वहम् ।
विघ्नान्धकारमार्तण्डं वक्रतुण्डमुपास्महे ॥ १ ॥
धर्माधिकारिपदभूषितवंशरत्न-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥
आशौचसङ्ग्रहकृतिः षडशीतिपद्या
व्याख्यायतेऽतिशयवद्विषयानवद्या ॥ २ ॥

इह खलु नित्यनैमित्तिकादिसकलकर्माधिकारपरिपन्थ्याशौचं निर्णिनीषुरादित्याचार्यः प्रतिजानीते—

अथानेकर्षिवाक्यानि सङ्गत्यादाय केवलम् ॥
सङ्ग्रथ्य कौशिकादित्यो लिखत्याशौचनिर्णयम् ॥ १ ॥

अथेति । अत्राथशब्देन प्रशस्तशब्दनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरितम् । यद्वा 'उपनीय(१) शौचाऽऽचारान् शिक्षयेत्' इत्यनेन उपनयनानन्तरं सप्रकाराणां सापवादानां शौचाचाराणां विज्ञेयत्वोपदेशाच्छौचापवादरूपस्याऽऽशौचस्य निर्णय उपनयनानन्तरं भावीति सूचयितुमथशब्दः । ततश्च अथ उपनयनानन्तरकर्तव्यमाशौचनिर्णयं लिखतीतिसम्बन्धः । चिकीर्षितस्याशौचनिर्णयस्य स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलत्वशङ्कामपाकर्तुमाह—अनेकेति । अनेके च ते ऋषयश्च मन्वादयः तेषां वाक्यानि, अनेकानि च तानि ऋषिवाक्यानीति वा । असङ्गताऽभिधायित्वशङ्कामुन्मू-

---

१ "उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत्" । (या० १–१५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

लयति-सङ्गत्येति । (सङ्गत्या) प्रसङ्गादिलक्षणया । आदाय तत्तत्संहि-ताभ्यः । अथोद्धृत्य (सङ्कथ्य) अनेकप्रकरणविप्रकीर्णान्येकत्र सङ्कलय्य । (कौशिकगोत्र आदित्याचार्यः) (केवलम्) प्रेतक्रियादिनिर्णयरहितम् । (आशौचनिर्णयम्) आशौचस्य निर्णयं लिखति । तत्राशौचश-ब्दः भावाधिकारि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" (पा० सू० ५-१-१३०) इत्यतोऽणोऽनुवृत्तौ "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (पा० सू० ५-१-१३१) इत्यनेन शुचिशब्दादणि कृते ततो नञा समासे "नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ-कुशलनिपुणानाम्" (पा० सू० ७-३-३०) इत्यनेन वैकल्पिकपूर्वपदवृ-द्धया निष्पद्यते । इतरथा अशौचमिति । इदमत्र विचार्यते किमिदमा-शौचं नामेति । तत्र शौचाभावो ह्याशौचम्, शौचं पुनः पापक्षयो धर्म-योग्यत्वं वा । तदुभयमप्यदृष्टरूपमेवेति वार्तिककृतः । तत्र पापक्षयः शौचं तदभावस्त्वाशौचमिति पर्यवस्यति । तच्चायुक्तम् । पापलक्षणा-भावात् । तथाहि-"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (जै० अ० १ पा० १ अ० २) इत्यस्मिन् सूत्रे धर्मलक्षणं कुर्वता जैमिनिना चोदनालक्षणोऽर्थो-धर्मः, अनर्थः अधर्म इत्यधर्मलक्षणमपि सूचितम् । अनर्थश्चानिष्टसाध-नम् । यथोक्तं भाष्यकृता—"कोऽर्थो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्यु-दयाय" इति । पापाधर्मौ च पर्यायौ । तथा चास्यानिष्टसाधनताबो-धकचोदनाऽभावान्नाभावधर्मरूपतेति । येऽपि दुःखासाधारणकारणमध-र्म इति अधर्मलक्षणमाहुः तेषामप्याशौचस्याधर्मत्वं न सिध्यति । दुःख-हेतुत्वाभावात् । यत्तु "विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनाभ्यां पापोत्पत्तिः न चाशौचिनां तदन्यतरदस्ति । न च विहितपञ्चयज्ञाद्यकरणमस्तीतिवा-च्यम् । तेषां "पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः" इत्यनेन पर्युद-स्तत्वात् । तस्मादुत्पादकाभावान्न पापमाशौचम्" इति । तन्न । ऐहिक-तदुभयाभावेऽपि जन्मान्तरीयतदन्यतरकल्पनासम्भवात् । यथा मि-थ्याभिशापादिदर्शने तज्जनकदुरितोत्पादकं जन्मान्तरीयं निषिद्धाच-रणादिकं कल्प्यते, एवमिहापि सपिण्डजननादिदर्शनेनाशौचरूपपा-पोत्पादकं जन्मान्तरीयं निषिद्धाचरणादिकं कल्पयितुं शक्यत इति न विशेषः । न च, विहिताकरणाद्युत्पन्नपापजन्यं मिथ्याभिशापादिकं स्व-कारणकारणं विहिताकरणादिकमनुमापयितुमलम्, सपिण्डजननादिकं पापरूपाशौचस्य तदजनकत्वात्कथं तज्जनकविहिताकरणाद्यनुमापक-मिति वाच्यम् । ग्रहदौस्थ्यस्येव पापाजन्यस्यापि तस्य तदनुमापकत्व-सम्भवात् । न च जन्मान्तरीयकारणोत्पन्नपापरूपाशौचस्य जननादिप्रा-क्कालेऽपि सत्वात्सर्वदैव कर्मप्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् । निश्चितस्यै-

व तस्य कर्मप्रतिबन्धकत्वात् । तन्निश्चयश्च जननादिनिमित्तनिश्चया-दिति च वक्ष्यते । तस्मादुक्तपूर्वपरिहारोऽत्र ज्यायानिति । अथ मतं, कर्माधिकारः शुद्धिः, तद्विपर्ययश्चाशुद्धिरिति । तदपि न । (तथा सति) "आशौचे दानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्त्तन्ते" इत्यादौ आशौचकर्मा-नधिकारयोरुद्देश्यविधेयभावो न स्यात् । तस्य भेदायत्तत्वात् । उद्देश्यता चास्य "भिन्ने जुहोति" इतिवन्निमित्तत्वेनानुपादेयत्वादेव सिद्धा । न चाशौचस्याप्रसिद्धत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात् "यूपं तक्षति" इत्यत्रेव वचन-व्यक्तिवैपरीत्यात् दानाद्यनधिकार एवाशौचमिति वाच्यम् ।

"दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते" (मनु० ५-५९)

इत्यादिवाक्यान्तरप्राप्ताशौचाऽनुवादेन तदनधिकारबोधनात् ।

किञ्च कर्मानधिकार एवाशौचं सपिण्डेष्विति वदन् प्रष्टव्यः । किं कर्ममात्रानधिकारः कर्मविशेषानधिकारो वा ? । नाद्यः । आशौचिनामप्युदकदानाद्यधिकारात् । न परः । ब्राह्मणादेः राजसूयाद्यनधिकारेण आशौचित्वप्रसङ्गात् ।

अपिच यदि दानाद्यनधिकार एवाशौचम्, तर्हि पिण्डोदकदानाद्यधिकारोऽप्याशौचं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मान्न कर्मानधिकार आशौचमिति ।

एतेन "विहितप्रातिस्विकयावत्कर्मार्हताप्रयोजको धर्मविशेषः शुद्धिस्तद्विलक्षणा चाशुद्धिः" इत्यपि लक्षणं परास्तम् । तद्वैलक्षण्यस्याशक्यनिरूपणत्वात् । तथाहि । किं तादृशधर्मभिन्नत्वं तद्वैलक्षण्यम् ? उत तदभाव इति । नाद्यः । तादृशधर्मभेदस्य पुरुषे सार्वदिकत्वेन सर्वदैवाशुचित्वाऽऽपातात् । नान्त्यः । उक्तधर्मविशेषाभावापेक्षया पिण्डोदकदानाद्यधिकारापादकधर्मविशेषस्य लघुत्वात् ।

यत्तु "अम्लादिसंयोगप्रयोज्यस्ताम्रादौ तत्तद्देवतासन्निधिरेव शुद्धिः, अस्पृश्यसम्बन्धप्रयोज्यस्तत्तद्देवतासन्निध्यभावश्चाशुद्धिः" इति तार्किकलक्षणम् । तदपि न प्रकृतोपयोगि । अचेतनेषु तत्सम्भवेऽपि चेतनेषु यावज्जीवं तदसम्भवात् । तदुक्तम्—

जीवन् जन्तुर्भवेद्यावत्तावत्तदभिमानिनी ।
देवता वर्तते तत्र मृते तस्मिन्निवर्त्तते ॥ इति ।

अत्राहुः—कालस्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादिविधेर्हेतुभूतोऽध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतोऽतिशयः कश्चिदाशौचमिति ।

न च सूतिकाया मासाद्याशौचे अव्याप्तिः, तत्रान्ते स्नानाभावादिति-वाच्यम्। "सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत्" इति पैठिनसिना तत्राप्यन्ते स्नानविधानात्। यद्वा तत्राप्याशौचं दशरात्रमेव।

"सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुद्ध्यति"।

इतिवचनात्। कर्मानधिकारमात्रं तु तावत्कालम्। आशौचकर्मानधिकारयोश्च स्पष्टभेदत्वादिति।

अस्य च कुलव्यापित्वे कारणमाह हारीतः–"प्रेताभिभूतत्वाच्छावमाशौचं जीवे वृद्धियोगेन कुलस्य भवति" इति। जायमानम्रियमाणयोः सम्बन्धिनां सन्तोषदासन्तोषदाभ्यां(?) वृद्धिक्षययोगाद्वा कुलव्याप्याशौचं भवतीत्यर्थः। अत्रेदं चिन्तनीयम्–किमिदं ज्ञातं कर्माधिकारापवादकम्? उत स्वरूपसदिति? तत्र स्वरूपसदिति प्राप्तम्।

जनने मरणे नित्यमाशौचमनुधावति।
सपिण्डांश्चैव बन्धूंश्च यत्र क्वचन गच्छति॥

इति देवलवचनात्।

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि॥

इत्यङ्गिरोवचनाच्च। अत्र च वचनद्वयेऽपि ज्ञाननिरपेक्षस्योत्पन्नमात्रस्याशौचस्य सपिण्डाभिभावकत्वप्रतिपादनात्स्वरूपसत एव निमित्तत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते–'ज्ञानमेव निमित्तम्' इति।

उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत्।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत्॥

इतिषट्त्रिंशन्मते सूतकज्ञानाऽज्ञानाभ्यामेव दोषसदसद्भावबोधनात्।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः। (मनु० ५–७७)

इत्यादिलिङ्गदर्शनात्। तस्माज्ज्ञातमेवाशौचं कर्मानधिकारापादकमित्यलं विस्तरेण॥ १॥

इदानीं निर्णेष्यमाणस्याशौचस्य निमित्तकृतं कालकृतश्चावान्तरभेदमाह–

आशौचं द्विविधं प्रोक्तं सूतकं मृतकं तथा॥
अल्पं चैवाधिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं स्मृतम्॥ २॥

आशौचमिति । पूर्वोक्तलक्षणमाशौचं द्विविधं द्विप्रकारं प्रोक्तम् । सूतिनिमित्तं सूतकम्, मृतिनिमित्तं मृतकं चेति । तद्विविधमपि पुनः प्रत्येकमल्पाधिककालसम्बन्धादल्पमधिकं चेति स्मृतम् । तदुक्तम्—

"आशौचं द्विविधं प्रोक्तं जातकं मृतकं तथा" । इति ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातं सूतकभेदमुदाहरति—

पुत्रीसूतौ गृहे गर्भपाते चाल्पं तु कालतः ॥
तदन्यदधिकं जातं जातिभेदात्तु तन्मतम् ॥ ३ ॥

पुत्रीति । पितृगृहे पुत्रीप्रसवे पत्न्यादिगर्भपाते च यज्जातं जननिमित्तमाशौचं पित्रादेस्तदल्पम् । वक्ष्यमाणाल्पकालसम्बन्धात् । पातशब्दः स्रावस्याप्युपलक्षणम् । चकारात्सोदकसगोत्रप्रसवनिमित्तं गृह्यते ।

'जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' । (मनु० ५-७१) इतिमनुस्मरणात् ।

'एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्' इतिजाबालिस्मरणाच्च । तस्मात्पातादिनिमित्तादन्यत्कालजं पूर्णकालप्रसवनिमित्तं जातमधिकम् । दशाहादिकालसम्बन्धात् । तत्पुनर्ब्राह्मणत्वादिजातिभेदादप्यधिकं मतम् । पूर्वजात्यपेक्षयोत्तरोत्तरं जात्याशौचमधिकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सूतकभेदमुदाहृत्य मृतकभेदमुदाहरति—

श्रोत्रियाचार्यशिष्यर्त्विग्बन्धुगोत्रमृतौ मृतम् ॥
सगोत्रे निर्दशं चाल्पं महदन्यत्तु पूर्ववत् ॥ ४ ॥

श्रोत्रियाचार्येति । श्रुताध्ययनसम्पन्न एकग्रामवासी श्रोत्रियः । उपनीय वेदाध्यापयिता आचार्यः । शिष्योऽध्याप्यः, उपदिष्टमन्त्रो वा । ऋत्विक्=वृतो यज्ञकृत् । बन्धवः=आत्मपितृमातृबन्धवः । गोत्रः=सोदकः । स च सप्तमपुरुषानन्तरमा चतुर्दशात् ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥

इतिबृहन्मनुस्मरणात् । सप्तमपुरुषानन्तरमादशमात् । "ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात्" इति सुमन्तुस्मरणादित्यन्ये । जन्मनाम्नोरज्ञाने ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने । (मनु० ५-६०)

इतिमनुस्मरणादित्यपरे। एषां मृतौ । सगोत्रश्चतुर्दशपुरुषानन्तरमैकविंशात्। अन्ये तु सप्तमपुरुषानन्तरं जन्मनामज्ञाने सोदकता, तदुत्तरं च तदज्ञाने सगोत्रता ।

सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी ।
सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतैर्जन्मनामभिः ।
समानोदकसंज्ञाऽपि तावन्मात्राऽपि नश्यति ॥

इतिब्रह्मपुराणादित्याहुः। तस्मिंश्च मृते निर्गतं दशभ्योऽहोरात्रेभ्य इति निर्देशं च तन्मृतं मरणाशौचम्। चकारादाचार्यपुत्रपत्न्यन्तेवासिमातुलमातुलानीमातामहमातामहीभगिनीभागिनेयमातृपितृभगिनीसब्रह्मचारिप्रभृतीनामाशौचमल्पम् । वक्ष्यमाणाल्पकालसम्बन्धात् । अन्यत्त्वतिरिक्तं सपिण्डाशौचं महत्। दशाहादिकालसम्बन्धात्। तदपि पुनः पूर्ववत्। जातिभेदाद्भिन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु श्रोत्रियाद्याशौचवत्सपिण्डाशौचमपि पुरुषसङ्ख्याभेदेनाल्पमस्ति, यथाह पराशरः—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षट् निशाः पुंसि पञ्चमे ।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात्। (परा० ३-९) इति ।

"सप्तमे त्वहरेव तु" इति लघुहारीतश्च। तत्कथमत्र निर्णीतमित्यत आह—

यदेकमपि चाशौचं नरपर्यायभेदतः ।
पूर्णमस्य परस्याल्पमितिभेदो न साम्प्रतः ॥ ५ ॥

यदेकमिति । जननादिनिमित्तमेकमेवाशौचं नराणां पुरुषाणां पर्यायभेदतः संख्याभेदादेकस्य चतुर्थान्तस्य पूर्णं दशरात्रं, परस्य पञ्चमादेरल्पं षड्रात्रादिकमितिभेदो न साम्प्रतः । स्मृत्याचारविरोधात्। तथाहि—

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते। (मनु० ५-५९)

इति मनुना सपिण्डेषु दशाहाशौचविधानात्, सपिण्डतायाश्च

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते [मनु० ५-६०]

इत्यनेन सप्तमपुरुषादर्वागनिवृत्तिबोधनात्, कथं पञ्चमादावनिवृत्ते सापिण्ड्ये षड्रात्राद्याशौचसम्भव इति ।

ननु पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वेति "त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य

पितृतः" इति गौतमपैठीनसिप्रतिपादितां वैकल्पिकीं सापिण्ड्यनिवृत्तिमादायोपपाद्यतां तदितिचेत्सत्यम्। तथापि—

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा।

इत्यत्र वृत्तादिपदेन पुरुषसंख्याविशेषस्याप्युपलक्षितत्वात्, तस्य च

'कलौ युगे त्विमान्धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः।'

इति निषेधात् न साम्प्रत इति ॥ ५ ॥

द्विविधं तावदाशौचं कर्मायोग्यत्वं स्पर्शायोग्यत्वं च। तत्राद्यस्य भेदोदाहरणे उक्तकालनिमित्ते पुनर्वक्ष्येते। इदानीमस्पृश्यत्वलक्षणाशौचस्य कालनिमित्ते दर्शयति—

यावत्सूतकमस्पृश्या माता प्राक् स्नानतः पिता ॥
अन्येषां तु सगोत्राणामस्पृश्यत्वं न सूतके ॥ ६ ॥

यावदिति। सूतकमभिव्याप्येतियावत्सूतकम्। माता=जनयित्री अस्पृश्या भवति यावत्सूतककालं स्पर्शायोग्येत्यर्थः। यद्यपि चात्र प्रतिवर्णमाशौचभेदात्तावत्कालमस्पृश्यत्वमिति प्रतीयते, तथाऽपि सर्ववर्ण साधारण्येन दशरात्रमेवास्पृश्यत्वमिति ध्येयम्।

सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुद्ध्यति।
ऋतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इतिप्रचेतःस्मरणात्। यत्तु—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः।
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

इत्यत्र ब्राह्मणीपदं तत्सर्ववर्णस्त्र्युपलक्षणम्। यच्च—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः।
गतैः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ॥

इतिब्रह्मपुराणं तदसच्छूद्राविषयम्।

एवं दशरात्रेण सूतिकायाः स्पर्शयोग्यत्वेऽपि कर्मयोग्यत्वं कालान्तरेणैव।

तदाह पैठीनसिः—

"सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम्" इति। दशमदिनीयस्नानानन्तरं विंशतिरात्रे मासे चातीते पुनः स्नानमिति स्नातापदोपादानस्य तात्पर्यम्। तथाच त्रिंशच्चत्वारिंशद्दिनानि जननदिनाद्भवन्ति। इदमपि सर्ववर्णसाधारणमिति प्राञ्चः। अदीक्षितस्त्रीविषयमिति प्रदीपः।

जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

इतिपैठीनसिवाक्यबोधितपित्राशौचे विशेषमाह—

प्रागिति । स्नानतः प्राक् पिताऽप्यस्पृश्य इत्यर्थः । स्नानात्प्रागिति वदता स्नानोत्तरं स्पृश्यत्वमुक्तम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

संवर्तोऽप्याह—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः । इति ॥

अत्र पुत्रपदोपादानात्,

नाशौचं सूतके पुंसः सपिण्डानां कथञ्चन ।
मातापित्रोरशौचं स्यात्सूतकं मातुरेव हि ॥

इत्यङ्गिरोवचने पुंस इत्युपादानात्पुत्रोत्पत्तौ पितुरस्पृश्यत्वं स्नानं च, न कन्योत्पत्ताविति केचित् । तन्न । बीजसम्बन्धाविशेषात् ।

अत एव बौधायनः—

"जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचं मातुरित्येके तत्परिहरणात् । पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा अपि पुत्राः श्रूयन्ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसाम्यात्" इति । संसर्गस्य शुक्रशोणितयोः साम्यादितिहेतुं वदता कन्योत्पत्तावपि तत्सत्त्वेन पितुराशौचमस्त्येवेति ध्वनितम् । तेन तदपनोदनाय स्नानमप्यावश्यकमेवेति । न च शुक्रशोणितसम्बन्धसाम्ये मातृवत्पितुरपि दशाहमस्पृश्यतापत्तिरिति वाच्यम् । पितू रजोऽभावात् ।

तदाह वसिष्ठः—

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्ध्रुवम् । (या० ३-१९) इति ।

इयं च स्नानमात्रेण पितुः शुद्धिः सूतिकासंसर्गाभावे "संसर्गं चेन्न गच्छति" इतिस्मरणात् ।

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्सङ्करं यदि ।
दशाहाच्छुध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥ (परा० ३-२४)

इतिपराशरस्मरणात् । तत्सङ्करे तु स एवाह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ॥

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ (परा० ३–२६) इति ।

सम्पर्कः=स्पर्शः । "मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च पितुः नेतरेषाम्" इति सुमन्तुस्मरणात् । "सहशयनासनभोजनम्" इति माधवः । सङ्गम इत्यन्यः । पितृवत्सापत्नमातॄणामपि स्नानानन्तरमेव स्पृश्यत्वम् । तत्संस्पर्शे च दशाहमस्पृश्यत्वमिति । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्गेहं न व्रजन्ति चेत् । इति ।

तद्गृहगमनं=तत्सम्पर्कः । अन्येषां सूतिकास्पर्शे तु स्नानमात्रमेव । तदाहाङ्गिराः—

सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शो न दुष्यति ।
संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥ इति ।(१)

सपिण्डानां पुनरस्पृश्यत्वाभावमाह–अन्येषामिति । मातापितृव्यतिरिक्तानां सपिण्डानां सूतकनिमित्तमस्पृश्यत्वं नास्ति । तदाह कूर्मः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ॥ इति ।(२)

जनने सपिण्डानां स्नानमपि नास्ति । तदाह बृहस्पतिः—

शावाशौचं च सर्वेषां सूतकं मातुरेव हि ।
स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचैलिनः ॥ इति ॥ ६ ॥(३)

अस्पृश्यत्वलक्षणाशौच एव कालान्तरं निमित्तान्तरं चाह—

मृतकं तु त्रिधा भित्त्वा यावत्पूर्वांशनिर्गमः ।
सर्वेऽप्यस्पृश्यतां यान्ति सञ्चयस्तूपलक्षणम् ॥ ७ ॥

मृतकमिति । मृतकं तु मरणाशौचं त्रिधा विभज्य यावत्प्रथमांशसमाप्तिर्भवति तावत्सर्वेऽपि सपिण्डा अस्पृश्यत्वं प्राप्नुवन्ति ।

---

(१) आनन्दाश्रममुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थाङ्गिरःस्मृतौ नोपलब्धोऽयं श्लोकः । मिताक्षरायां त्वङ्गिरोनाम्ना 'पित्रोस्तु' (या० ३–१९) श्लोकव्याख्यानावसरे विज्ञानेश्वरेण समुट्टङ्कितोऽयम् । तत्र 'सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते' इति पाठः । निर्णयसिन्धावप्ययमेव पाठः । विद्वन्मनोहरायां तु "प्रसवे" (परा० स्मृ० ३–२४) श्लोकव्याख्यानावसरे नन्दपण्डितैरुद्धृतोऽयं श्लोकः तत्र तु शुद्धिचन्द्रिकावदेव पाठः ।

(२) "सपिण्डानामङ्गस्पर्शो न दुष्यति" इति 'सर्वेषां' (परा० ३–२५) श्लोकव्याख्यानावसरे विद्वन्मनोहरायां पाठः ।

(३) नायं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयपुस्तके बृहस्पतिस्मृतौ सम्प्राप्तः ।

२

तदाह देवलः—

स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः।
शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति(१)।

एतच्च यत्रास्थिसञ्चयनाभावस्तादृशे अनुपनीताशौचे अतिक्रान्ताशौचे त्रिरात्रादौ च वेदितव्यम्। तर्ह्यस्थिसञ्चयनवत्युपनीताशौचे कथमित्यत आह—सञ्चयस्त्विति। उपलक्ष्यते विशिष्यतेऽनेनेत्युपलक्षणं विशेषणम्। तथाच उपनीताऽऽशौचे अस्थिसञ्चयनविशिष्टादेव स्वाशौचविभागात्स्पृश्यत्वं, न केवलत्रिभागान्नापि केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमिति। तदप्याह देवलः—

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात्।
अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ इति। (२)

संवर्त्तोऽपि—

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधैः।
ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥ (संव० ३८, ३९) इति।(३)

एतेन—

त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु।
चतुर्थेहऽनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु॥
पञ्चमेऽहनि विज्ञेयः संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु।
सप्तमेऽहनि वैश्यस्य ज्ञेयं संस्पर्शनं बुधैः॥
दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्पर्शनं बुधैः।(४)

इतिदेवलाङ्गिरोवाक्यान्यपि अस्थिसञ्चयने कृत इतिव्याख्येयानि। एतेन केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनं कलिकालातिरिक्तविषयमुक्तम्।

---

(१) आनन्दाश्रममुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थदेवलस्मृतौ नोपलभ्यतेऽयं श्लोकः। मिताक्षरायां तु 'त्रिरात्रम्' (या० ३-१८) श्लोकव्याख्यानावसरे विज्ञानेश्वरेण देवलनाम्ना समुद्धृतोऽयम्।

(२) अयं श्लोको मुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थदेवलस्मृतौ नोपलभ्यते। मिताक्षरायां तु 'त्रिरात्रम्' (या० ३-१८) श्लोकव्याख्यायां देवलनाम्ना समुट्टङ्कितो लभ्यते।

(३) उक्तपुस्तकस्थसंवर्त्तस्मृतौ "बुधैः' इत्यत्र 'द्विजैः' इति 'मङ्गस्पर्शनमेव च' इत्यत्र 'मङ्गस्पर्शो विधीयते' इति च पाठः समुलपभ्यते।

(४) नैतानि वचनानि स्मृतिसमुच्चये समुपलब्धानि।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।

इति कलिवर्ज्यप्रकरणे केवलास्थिसञ्चयनपदोपादानात् ॥ ७ ॥

एवमस्पृश्यत्वलक्षणाशौचस्य कालनिमित्ते अभिधाय इदानीं पुत्रीसूतौ जननाशौचस्याल्पत्वमित्युक्तम् । तदुपपादयति—

सूयते चेत्पितुर्गेहे जातं पित्रोस्त्रिरात्रकम् ।
षष्ठे मासि विनिर्याते प्रसूतिर्गर्भनिर्गमः ॥ ८ ॥

सूयते इति । ऊढा कन्या पितृगेहे चेत्प्रसूयते तदा पित्रोर्जातं जनननिमित्तमाशौचं त्रिदिनमित्यर्थः ।

तदाह विष्णुः—

"संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं चेति" । एकरात्रं बन्धूनां त्रिरात्रं पित्रोः ।

दत्ता कन्या पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथवा ।
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुद्ध्यते जनकस्त्रिभिः ॥

इतिब्रह्मपुराणात् ।

एतेन "प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रम्" इति विज्ञानेश्वरीयं विवरणमसंवरणमिति । इदं चाशौचं पितृभोजनशयनदेवार्चनस्थानव्यतिरिक्तस्थाने प्रसवे ज्ञेयम् । मुख्यगृहप्रसवे तु पूर्णाशौचम् ।

स्वमशौचं चरेत्सम्यक् पृथक्स्थानेऽव्यवस्थिते ।

इतिब्रह्मपुराणवचनात् ।

अत्राऽव्यवस्थितेति पदच्छेदः । तत्र 'प्रसवे पितुः पूर्णं, बन्धूनां त्र्यहम्' इति केचित् । अत्रोढेतिवचनादनूढायां पितृगृहप्रसवे पित्रादीनां पूर्णमेवाशौचमिति गम्यते । सपिण्डत्वाद्विवाहात्प्राक् सगोत्रत्वाच्च । पूर्णाशौचे सपिण्डसगोत्रत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तदाहतुः शङ्खलिखितौ—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।
पिण्डश्चोदकदानं च शौचाऽऽशौचं तदानुगम् ॥ इति । (१)

अत्र प्रकरणे साप्तपौरुषी सपिण्डता गोत्रतः । गोत्र एव एकस्मिन्नेव गोत्र इति परिभाषा । तत्फलं च पिण्डोदकदानशौचाऽशौचादिकं तदनु विधीयते । न चैवं तन्मरणेऽपि पूर्णाशौचप्रसङ्गः । वक्ष्यमाणविशेषवचनबाधादित्यलम् । इदानीं गर्भपाताद्याशौचमभिधास्यन्, स्रावपातयोः सूतिभेदं वक्तुं सूतिलक्षणं तावदाह-षष्ठे मासीति । षष्ठे

(१) स्मृतिसमुच्चये नोपलब्धोऽयं श्लोकः

मासि विनिर्यातेऽतीते सति सप्तमादौ मासे गर्भकोशाद्गर्भस्य निर्गमः प्रसूतिः प्रकृष्टा सूतिः पूर्णावयवसजीवनिर्गमनात्।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥ (या० ३-८१)

यत्पुनस्तेनैव—

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलैः सूतिमारुतैः।
निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः॥ (या० ३-८३)

इतिनवमदशमयोरेव मासयोः प्रसूतिकालत्वमुक्तं तत्प्रायोवादेन, नान्यपरिसंख्यायकत्वेन।

अत एव पराशरः—

आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्॥(परा०३-१६) इति॥८॥

एवं सूतिलक्षणमभिधाय पातस्रावौ लक्षयति—

पञ्चमे मासि षष्ठे वा पातः स्याद्गर्भनिर्गमः।
चतुर्ष्वाद्येषु मासेषु गर्भस्य स्राव उच्यते॥ ९॥

पञ्चमे मासीति। पञ्चमषष्ठयोर्मासयोर्गर्भनिर्गमः पात इति। आद्येषु गर्भधारणदिनात्सन्निहितेषु चतुर्षु मासेषु गर्भस्य निर्गमः, स्राव इति च लाघवार्थं संज्ञाकरणम्। यद्यपि स्रवतिर्द्रवद्रव्यकर्तृके स्यन्दने वर्तते, तच्च प्रथममास्येव सम्भवति,—

प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः॥ (या० ३-७५)

इतियोगीश्वरस्मरणात्, न तु द्वितीयादौ, तत्र

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः। (या० ३-७५)

"स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानाम्" (या० ३-८०) इति तेनैवाऽभिधानात्। तथापि द्रवाद्रवसाधारणेऽधःपातमात्रे परिभाष्यते। तदुक्तं मरीचिपराशराभ्याम्—

आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः। (परा० ३-१६) इति

अत्राऽभिव्याप्त्यर्थः। ननु चतुर्थमासे स्रावत्वमनुपपन्नं तन्निमित्तत्रिरात्राशौचाभावात्किन्तु पातत्वमेव वाच्यम्। माससमसंख्याऽहोराऽऽशौचसाम्यादिति चेत् सत्यम्, जनकसपिण्डाऽऽशौचाभावसाम्येन स्रावत्वाभिधानात्॥ ९॥

एवं पातस्रावौ लक्षयित्वा पाते जाताऽऽशौचाऽल्पत्वमुपपादयति—

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् दिवसाः पातसूतकम् ।
मातुरिष्टमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम् ॥ १० ॥

पञ्चमे इति । पात उक्तलक्षणः तन्निमित्तमाशौचम् । पञ्चमे मासि पञ्च षष्ठे च षट् दिनानीति क्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो यदा भवेत् ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

याज्ञवल्क्येनापि—

गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् (या० ३-२०) इति ।

माससमैरिति सामान्याभिधानेऽपि तृतीयमासानन्तरं वेदितव्यम् ।

गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ॥

इति मरीचिना तत्राशौचान्तरविधानात् । अचिरे=आद्यमासत्रये । उत्तमे=ब्राह्मणजातौ । अत्र सर्वत्र स्रावशब्दः पातपरः "पाते मातुर्यथामासम्" इतिस्मरणात् । अतो मातुरन्येषां सपिण्डानां पितुश्च त्रिदिनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥

इतिमरीचिस्मरणात् ।

"ऊनद्विवार्षिके प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्" (वशि० ४-२८) इतिवशिष्ठस्मरणाच्च । इदञ्च पाताऽऽशौचं वक्ष्यमाणस्रावाऽऽशौचं च समं सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः । उदाहृतब्रह्मपुराणवाक्ये तासामितिबहुवचनेन सर्ववर्णस्त्रीग्रहणात् । अत एव [एत] दग्रे

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥

इत्यनेन बहुवचनान्ततच्छब्दपरामृष्टसर्ववर्णस्त्रीषु षण्मासानन्तरं स्वजात्याशौचं विहितं, तदपरामर्शे चोभयत्रापि बहुवचनं स्वजात्याशौचविधानं चानुपपन्नं स्यात् । यत्तु—

गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।

इति प्रतिवर्णं भिन्नमाशौचमुक्तं मरीचिना तत्सर्वैः स्वस्वजात्याशौचानुष्ठानपक्षे । सर्वेषां दशरात्रपक्षे तु [आद्यमासत्रये] त्रिरात्रमेवेति न विरोधः ॥ १० ॥

एवं पाताशौचमभिधाय स्रावाशौचमाह—

त्रिदिनं त्रिषु मासेषु चतुर्थे च चतुर्दिनैः ।
स्रावे तु मातुरेव स्यान्न ज्ञातीनां न वै पितुः ॥ ११ ॥

त्रिदिनमिति। आद्यमासत्रये गर्भस्रावे त्रिदिनं चतुर्थमासे च चतुर्दिनं सूतकमिति पूर्ववाक्यादनुषज्यते। "स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्" इति "अचिरे तूत्तमे त्रयः" इति च मरीचिस्मरणात्, "गर्भसंस्रवणे त्रिरात्रम्" इति शातातपस्मरणात्। "संवस्रणे गर्भस्य त्र्यहम्" इति गौतमस्मरणाच्च। इदं पुनर्मातुरेव न सपिण्डानां न वा जनकस्य। तदाह हारीतः–"गर्भपतने त्रिरात्रं स्त्रीणां रजोविषयत्वात्" इति। अवधारणं विवृणोति—न ज्ञातीनामिति। न सपिण्डानां न वा जनकस्य।

स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाऽऽशौचवर्जनम्॥

इतिमरीचिस्मरणत्,

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति॥

इतिब्रह्मपुराणाच्च।

हारीतब्रम्हपुराणयोः पातशब्दः स्रावपरः "न ज्ञातीनां न वै पितुः" [षड० ११] इति निषेधे सिद्धे पुनः पितुरुपादानं,

बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्। [मनु० ५—६३]

इत्यस्यात्राभावं ज्ञापयितुम्।

अत एव वृद्धवशिष्ठः—

"गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम्। स्नानमात्रमेव पुरुषस्य" इति। मासतुल्यं रात्र्यभिधानं चतुर्थमासाभिप्रायेण। आद्यमासत्रये त्रिरात्राभिधानात्॥ ११॥

अल्पाधिकभेदाद्विविधं सूतकमित्युक्तं तत्राल्पमुपपादितमिदानीमधिकाशौचमुपपादयति—

नाभिकर्त्तनतः पूर्वं शिशौ मेते च सूतकम्।

मातुः पूर्णमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम्॥ १२॥

नाभिकर्त्तनत इति। नाभिच्छेदात्पूर्वं बाले प्रमीते जनन्याः पूर्णं स्वस्वजात्युक्तमाशौचमतो मातुरन्येषां सपिण्डानां पितुश्च त्रिदिनम्।

तदाह वृद्धमनुः—

जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्॥ इति।

यत्तु—

मुहूर्तं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः॥

इतिबृहत्प्रचेतसा "जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्" इति

बृहद्विष्णुना च सपिण्डानामाशौचाभाव उक्तः स शिशुमरणनिमित्ताशौचविषय इति।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः।
शावाऽऽशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते॥

इतिबृहन्मनुस्मरणात्। यत्तु—

जाते मृते सपिण्डानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते।
दशाहमेव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च॥

इतिवैयाघ्रपादेन वैषम्यमुक्तं तं निरस्यति—सममिति। इदं त्रिरात्राशौचं सपिण्डानां, पितुः, चकारात्सोदराणां च सममेव। वैषम्ये "पित्रादीनां त्रिरात्रकम्"इति विध्यते।

न चात्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पितृव्यतिरिक्तानां ग्रहणं वैयाघ्रपादवचनबलादिति वाच्यम्। अनेकस्मृतिविरोधात्तस्याचारानुगतत्वात्, सूतिकासंसर्गविषयत्वाद्वेत्यलम्॥ १२॥

मातुः पूर्णमित्युक्तं तत्किं पूर्णमित्यपेक्षायामाह—

दशाहं द्वादशाहं वा पक्षं मासमिति क्रमात्।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रवर्णानां पूर्णसूतकम्॥ १३॥

दशाहमिति। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वर्णानां दशाहद्वादशाहपक्षमासमितं पूर्णं सूतकं सूतिनिमित्तमाशौचम्। यद्यप्यत्रापत्यविशेषो नोक्तस्तथापि तत्पुमपत्यप्रसवे द्रष्टव्यम्। स्त्र्यपत्यप्रसवे आशौचान्तरदर्शनात्। तदुक्तमग्निस्मृतौ—

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते।
त्र्यहादेकोदकानां च एकाहं सूतकं क्वचित्॥
स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिः।
स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिण्डत्वं द्विजोत्तमाः॥ इति।

अस्यार्थः—यथा पुंजन्मनि समानोदकानां त्र्यहाशौचं तथा स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां त्रिरात्राशौचमिति दृष्टान्तार्थं सोदकोपादानम्। सपिण्डानां समानोदकानां च तुल्याशौचाऽनुपपत्तेः।

तच्च सापिण्ड्यं त्रिपुरुषं तथाच त्रिपुरुषान्तर्वर्तिनामेव त्रिरात्राशौचमूर्द्ध्वन्तु समानोदकाशौचमेकरात्रम्। "एकाहं सूतकं क्वचित्" इतिपूर्ववाक्यात्। क्वचित्=स्त्र्यपत्यप्रसव इत्यर्थः। सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम्।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते। (मनु० ५-५९)

इतिमनुस्मरणात्। दशाहमिति द्वादशाहादेरुपलक्षणम्। तच्च दशाहं महागुरुव्यतिरिक्तविषयम्। तत्र "द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन्" इत्याश्वलायनेन विशेषविधानात्। वाशब्दः पक्षान्तराणि सूचयति।

तत्र पाराशरः—

दिनत्रयेण शुध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतकाः॥ इति।

एतत्समानोदकविषयम्। "त्र्यहादुदकदायिनः" (मनु० ५-६४) इतिमनुस्मरणात्।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः।

इतिबार्हस्पत्याच्च। दशाहपक्षस्तु सपिण्डविषयः।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते। (मनु० ५-५९)
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम्॥ (मनु०५-६१)

इतिमनुस्मरणात्। क्षत्रियादिविषये देवलः—

दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम्।
विंशद्रात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव च॥ इति।

वशिष्ठोपि-"ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियो वैश्यो विंशतिरात्रेण शूद्रश्च मासेन" इति।

पैठीनसिः-"षोडशाहं क्षत्रियस्य" इति।

शातातपः—

एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा।
शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके॥

वृद्धपराशरोपि—

क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः।
तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्॥ इति।

शूद्रविषये याज्ञवल्क्यः—

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्तिनः॥ (या० ३-२२)

शातातपः-"मन्त्रावश्यकवर्जनाच्छूद्रस्य नाधिकारो न प्रतिषेधः। तदाश्रितश्च तद्वत्स्यान्मासमित्येके" इति। तदाश्रितस्त्रिवर्णाश्रितस्त्रिवर्णवदेवाशौचभाक् इति।

देवलः—

आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः।
निधने प्रसवे चैव पश्यन्तः कर्मणः क्षयम्॥

अङ्गिराः—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा।
दशाहाच्छुद्धिरथवा इति शातातपोऽब्रवीत्॥ इति।

तदयमर्थः—क्षत्रियस्य दशैकादशद्वादशपञ्चदशषोडशरात्रैः, वैश्यस्य पञ्चदशविंशतिरात्रैः, शूद्रस्य पञ्चदशविंशतित्रिंशद्रात्रैः त्रैवर्णिकाशौचदिनैश्च अथवा सर्वेषां वर्णानां दशरात्रेणेति। तदेतेषां पक्षाणां कलिवर्जनीयतया लोकसमाचाराभावादुपेक्षैव चितेति वाशब्दं प्रयुञ्जानस्य भावः। तदाह हारीतः—

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति।
कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ मुह्यति किल्बिषी॥ इति। (१)

विप्रपदं क्षत्रियाद्युपलक्षकम्। दशाहपदं द्वादशाहादेरुपलक्षकम्। कल्पान्तराणीति बहुवचनसामर्थ्यात्। वर्णपदोपादानाद्वर्णसङ्कराणामन्यदिति ध्वनितम्। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

शौचाऽऽशौचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः। इति।

कुण्डगोलककानीनसहोढादयोऽसवर्णाः, सूतादयः षट्(२) प्रतिलोमजाश्च।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः। (मनु० १०-४१)

इतिस्मरणात्। अपध्वंसो व्यभिचारः। यत्तु जाबालेन—

मासं शूद्रस्य शेषाणां सदाऽऽशौचमिति स्थितिः।

इत्यनेन शेषपदोपात्तानां सङ्कराणां सर्वदाऽऽशौचमित्युक्तं, तद्विहितकर्मानधिकारमभिप्रेत्य। अत एव "प्रतिलोमा धर्महीनाः" इति स्मृत्यन्तरम्। यदपि विज्ञानेश्वरेण(३) तेषामाशौचाभाव एवेत्युक्तम्, तद्ब्रह्मपुराणवचनविरोधाच्चिन्त्यम्। मूर्द्धावसिक्ताद्यनुलोमजरथकारस्य अविभागे पैतृकमाशौचं, विभागे मातृजातीयमेव। तदाहापस्तम्बः—

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चये। विद्वन्मनोहरायां तु "अतः परं" (परा० ३-१) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ चोपलभ्यते। तत्र विद्वन्मनोहरायां 'कलौ व्यामोहमृच्छति' इति पाठः। निर्णयसिन्धौ तु 'मुह्यति' इत्यत्र 'भवति' इति पाठः। अन्यत् शुद्धिचन्द्रिकया समानम्।

(२) सूतवैदेहिकचण्डालमागधक्षत्त्रायोगवाः षट् प्रतिलोमजा इत्यर्थः।

(३) "क्षत्रस्य" (या० ३-२२) इति श्लोकव्याख्यां मिताक्षरायामित्यर्थः।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां स्तश्चेन्मृतकसूतके ।
तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम् ॥ इति ।(१)

विभागः पितृमरणमप्युपलक्षयति । तदाह जाबालः—

नानाजातिषु पारक्यं पैतृकं जीवतः पितुः ।
अतीते मातृकं विद्यात् पारक्यमुभयोरपि ॥ [इति]

नानाजातयः उत्पादिका येषां ते तथा। तेषु मूर्धावसिक्तादिषु स्वाशौचविशेषाभावात्पारक्यमिति प्रतिज्ञातमुपपादयति-(जीवतः पितुरिति।) जीवतः पितुरितिविभक्तिव्यत्ययात्। जीवति पितरि पैतृकं=पितृजातीयम्। अतीते तस्मिन्मातृकम् । एवमुभयोरपि जननमरणयोः पारक्यमेवेत्युपसंहारः। यत्तु—

शूद्रापुत्रः पारशवो ब्राह्मणोत्पादितश्च यः ।
शूद्राऽऽचारेण तस्यापि शौचाऽशौचं विधीयते ॥(२)

इत्याङ्गिरोवचनं तदपि विभागानन्तरं पितृमरणोत्तरकालं च मातृजातीयाशौचप्रतिपादकमिति । अत एवाऽनुलोमजानामपि क्षत्रियत्वादिव्यपदेशः शङ्खेन तद्धर्मप्राप्त्यर्थं कृतः—"ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव" इति । रथकारस्य तु शूद्रापत्ये करण्यामुत्पन्नत्वाच्छूद्राऽऽशौचवत्त्वमेव। एवं पत्नीनामपि जीवति भर्तरि तज्जातीयम्, मृते स्वस्वजातीयमेव। तदाह विष्णुः—

"पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचम्। मृते स्वामिन्यात्मीयम्" इति। हारितोऽपि—

मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चाऽनुलोमतः ।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम् ॥ इति । (३)

यौतकं पृथक् स्वजातीयमिति सङ्क्षेपः । वर्णसन्निपाताशौचं तु "उ-

---

(१) नाऽयं श्लोकः प्राप्तः स्मृतिसमुच्चयस्थापस्तम्बस्मृतौ। विद्वन्मनोहरायां "एकपिण्डा" (परा० ३-७) इतिश्लोकव्याख्यायां नन्दपण्डितेनापस्तम्बनाम्ना समुद्धृतः। शुद्धिचन्द्रिकायां तु 'नामाशौचं मृत०' इति पाठः। स न युक्त इति भाति।

(२) नाऽयं स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरःस्मृतौ सम्प्राप्तः श्लोकः।

(३) अयं श्लोको विद्वन्मनोहरायां "एकपिण्डा" (परा० ३-७) इति श्लोकव्याख्यायां सम्प्राप्तः तदनुसारेणाऽयं पाठः। शुद्धिचन्द्रिकायां तु 'मृते सूतेषु दासीनां' इति पाठः।

समाधमसापिण्डये" [षड ६४] इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ १३ ॥

जातमृताशौचसाम्यप्रसङ्गात्स्मृतमनुपनीताशौचसाम्यं भेदादिनिरसनेनोपपादयति—

विप्राणामेकरात्रं यत्तच्छूद्राणां त्रिवासरम् ।
त्रिरात्रं चेद्दशाहं तदिति भेदो न साम्प्रतः ॥ १४ ॥

विप्राणामेकेति । विप्राणां यदेकरात्रं तच्छूद्राणां त्रिरात्रं, यच्च त्रिरात्रं तद्दशाहमिति। आद्यन्तवर्णोपादानेन मध्यवर्त्तिनोः क्षत्रियवैश्ययोरपि ग्रहणम् । एकरात्रादिशब्दाश्च तत्तद्भेदोपलक्षकाः । तेन वर्णभेदेनाऽनुपनीताशौचे यो भेदः स न शिष्टसम्मतः। भेदश्चोपपादितो ब्रह्मपुराणे—

एकाहं चेद्द्विजेपूक्तं तत्र्यहं शूद्रजातिषु ।
त्र्यहं चेत्तद्दशाहं स्याद्दशांशेनोत्तरत्र तु ॥ इति ।

उत्तरत्र=क्षत्रियवैश्ययोः। द्वादशाहदशांशं सपाददिनं किञ्चिन्न्यूनम्। पञ्चदशाहदशांशम्=सार्द्धदिनमित्यर्थः । ऋष्यशृङ्गस्तु प्रकारान्तरेणाह—

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं सम्प्रदृश्यते ।
तत्र शूद्रे द्वादशाहं षट् नव क्षत्रवैश्ययोः । इति (१)

अङ्गिरसाऽपि प्रकारान्तरेणाभिहितम्—

विप्रे न्यूने त्रिभिवर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।
द्व्यहं तु क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्ये मृते तथा ॥
निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
निर्वृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्ये नवभिरुच्यते ॥
शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।
अत ऊर्ध्वे मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । इति । (२)

भेदासंमतिबीजं चाहाङ्गिराः—

---

(१) अयं श्लोकः मिताक्षरायां "अहस्त्वदत्त" (या० ३-२४) इति श्लोकव्याख्यायां विज्ञानेश्वरेण समुद्धृतः। तत्र 'द्वादशाहः' इति पाठः।

(२) नैतानि वचनानि स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरःस्मृतौ सम्प्राप्तानि । निर्णयसिन्धौ त्वङ्गिरोनाम्ना "निर्वृत्तचूडके" इत्यारभ्य "द्वादशाहो विधीयते" इत्यन्तानि दृश्यन्ते तदनुसारेणायं पाठः । मिताक्षरायां तु "आदन्तजन्मनः" (या० ३-२३) इतिश्लोकव्याख्यायां 'विप्रेन्यून' इत्यर्धं समुपलभ्यते तत्र 'विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु' इति पाठः ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।
त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वन्हा विधीयते । इति (१)

व्याघ्रपादपि--

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥ इति ॥

सर्वेषां वर्णानामुपनयनसंस्कारात्प्राक् वयोनिमित्तमाशौचं समानमेवेति समुदायार्थः ॥ १४ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति—

छिन्ननाभेः शिशोर्मृत्यौ मृतस्य प्रसवेऽपि च ।
मातुश्च गोत्रिणां चैव सर्वेषां पूर्णसूतकम् ॥ १५ ॥

छिन्ननाभेरिति । नालच्छेदानन्तरं शिशौ प्रेते प्रेतस्य वा शिशोः प्रसवे मातुः, चकाराज्जनकस्य, गोत्रिणां सपिण्डानां च सर्वेषां पूर्णं स्वस्वजात्युक्तमाशौचं दशाहादिकमेव । तथाह हारीतः-"जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमाशौचम्" इति । जातमृत इति नाभिच्छेदानन्तरमिति द्रष्टव्यम् । तदाह जैमिनिः--

यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥ [इति]

यावन्नालं न च्छिद्यते तावच्छिशूपरमे सूतकं पूर्णं नाप्नोति सपिण्डानां, किन्तु त्रिरात्रमेव ।

जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ (२)

इति वचनात् । सूतक एव सूतकजातमात्रे इत्यर्थः । छिन्ने नाले शिशौ प्रेते पूर्णमेव सूतकं विधीयते इत्यर्थः । पारस्करोऽपि—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

गोत्रिणामितिबहुवचनेनैव सर्वत्वे प्राप्ते पुनस्सर्वेषामिति वचनं,

---

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थाङ्गिरः स्मृतौ सम्प्राप्तः । मिताक्षरायां त्वङ्गिरोनाम्ना "अहस्त्वदत्त" (या० ३-२४) इतिश्लोकव्याख्यायां लभ्यते ।

(२) अयं श्लोकः "भृग्वग्निमरण" (परा० ३-१०) इतिश्लोकव्याख्यायां विद्वन्मनोहरायां "गर्भस्रावे" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां मिताक्षरायां निर्णयसिन्धौ च समुपलभ्यते तत्र सर्वत्र 'दिनत्रयम्' इत्यत्र 'त्रिरात्रकम्' इति पाठः ।

बाले मृते सपिण्डानां सद्यःशौचं विधीयते ।
दशाहेनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च ॥ (१)

इति व्यासोक्तवैषम्यनिरासायेति । सपिण्डानां दशाहमितिसाम्याभिधानात् ॥ १५ ॥

सूतकमिति वदता शिशुपरमानिमित्ताशौचाद्यभाव उक्तस्तमुपपादयति—

सूतिमध्ये मृते बाले शावं सद्यः पराकृतम् ।
शावादल्पा समा वाऽपि सूतिः शावेन शुद्ध्यति ॥ १६ ॥

सूतिमध्य इति । सूतिमध्ये=जननाशौचमध्ये बाले प्रेते शवनिमित्तमाशौचोदकदानादि सद्यः स्नानमात्रेण निवर्तते । कात्यायनोपि—

अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ॥ (इति)

अत एव विष्णुपारस्कराभ्यां तत्र सद्यःशुद्धिरभिहिता—"जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्" इति । (२)

जीवन् जातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यति । इति ।

दशाहान्तः शिशूपरमनिमित्ताशौचव्यपगमप्रसङ्गेनाऽऽशौचान्तरसङ्करेऽपि निर्णयमाह—शावादल्पेति । प्रक्रान्तशावाशौचकालादल्पकालं समकालं वा मध्यपतितं सूत्याशौचं प्रक्रान्तशावाशौचकालेनैवापैति, न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तेत इति । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥ इति

आङ्गिराः—

सूतकं मृतके भूयो यदि तु स्यादनिर्दशम् ।
तच्छेषेणैव शुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा ॥ इति (३)

---

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थव्यासस्मृतौप्राप्तः ।

(२) वचनमिदं मिताक्षरायां "गर्भस्रावे" (या० ३–२०) इतिश्लोकव्याख्यायां वृहद्विष्णुनाम्ना समुपलभ्यते । तदनुरोधेनाऽयं पाठः स्थापितः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु 'बालकस्य सद्यःशुद्धिः' इति पाठः ।

(३) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरःस्मृतौ प्राप्तः । मिताक्षरायां त्वङ्गिरोनाम्ना "अन्तराजन्म" (या० ३–२०) श्लोकव्याख्यायामुपलभ्यते । तत्राऽयं पाठः—

मृतकशेषेणैवेत्यर्थः । देवलः—

आद्यानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा । (१)

हारीतोऽपि—

गुरुणा लघुशुध्येत्तु लघुना नैव गुर्विति । (२)

तदेतद्विषमकालीनाशौचसङ्करे । समकालीनाशौचसङ्करे तु शङ्खः—

समाशौचस्य सम्पाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥ (श० १५-१०) इति(३)

उभयोरेकदिनोत्पत्तौ तु बौधायनः-"जननमरणयोः सन्निपाते समानो दशरात्रः" (१-५-१२३) (इति) । दशरात्रपदं स्वस्वाशौचकालोपलक्षणम् । अत्र सूतिः शावेनापैतीत्येव वक्तव्ये शुद्ध्यतीत्यभिधानं शावाशौचान्तः पुत्रजन्मनि जातकर्माद्यर्थमपि शुध्यर्थमभिधानात् ।

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥

इतिप्रजापतिस्मरणात् ॥ १६ ॥ (४)

शावाशौचवत् न्यायसाम्यात्सूत्याशौचस्यापि समाल्पशावाशौचशोधकत्वप्राप्तौ विशेषमाह—

यद्वा वक्ष्यमाणस्य "न सूतिः शावशोधिनी" (षड० १९) इत्यस्य पुरस्तादपवादमाह—

स्वभावबहुसूतिस्तु न्यूनशावाविशोधिनी ।

बहुसङ्ख्यदिनं यत्तु तत्स्वभावाद्बहूच्यते ॥ १७ ॥

स्वभावेति । प्रक्रान्ते दशाहादिजननाशौचे त्र्यहादिस्वल्पशावाशौचपाते सूत्याशौचशेषेणैव तच्छुद्धिः ।

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राऽधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥ इति ।

निर्णयसिन्धावप्ययमेव पाठः ।

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थदेवलस्मृतौ प्राप्तः ।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थहारीतस्मृतौ प्राप्तः ।

(३) स्मृतिसमुच्चयस्थशङ्खस्मृतौ प्राप्तोऽयं श्लोकः । तत्राऽयं पाठः—

समानं खल्वशौचं तु प्रथमेन समापयेत् । इति ।

(४) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थप्रजापतिस्मृतौ । मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च प्रजापतिनाम्ना समुद्धृतोऽयम् ।

आद्यानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा। (१)
गुरुणा लघु शुध्येत लघुना नैव गुर्विति॥ (२)

इतिदेवलहारीतवचनात्।

स्वभावबहुशब्दार्थमाह—बहुसङ्ख्यदिनमिति। यत्स्वभावाद्बहुसङ्ख्यदिनं तद्बह्वित्युच्यत इति न यत्र रात्रिशेषे यामशेषे वाऽऽशौचान्तरसन्निपातेन द्वित्रदिनाधिक्याद्बहुसङ्ख्यदिनत्वं सूतेः सम्पद्यते तत्रागन्तुकाधिकदिनमध्यपतितस्य न्यूनस्यापि शावाशौचस्य सूतिर्न विशोधिकेति। तद्यथा—त्रिरात्रे सूत्याशौचे यामशेषे ह्यल्पसूत्याशौचान्तरपातेन दिनत्रयाधिक्यात् षड्रात्रे स्वल्पशावाशौचपातेऽपि न पूर्वशेषेण शुद्धिरिति। अत एवोक्तम्—

स्वभावबहुसूतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी। (षड० १७) इति।

यद्वा सप्तममासानन्तरमेव स्वाभाविकबहुदिनत्वं सूतेः अतस्तस्या एव न्यूनशावविशोधकत्वम्, न नैमित्तिकाल्पकालीनायाः पातादिरूपायाः सूतेः स्वापेक्षयाऽल्पशावशोधकत्वमिति। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

नागन्तुकैरघाहोभिराशौचमपनुद्यते। (इति।)

न च पातनिमित्तशावस्याऽल्पशावशोधनमिति। आगन्तुकै रात्रिशेषादावाशौचोत्तरनिपातनिमित्तैरघाहोभिराशौचदिनैरित्यर्थः॥१७॥

तत्रैव विशेषान्तरमाह—

सूतिमध्ये यदा तुल्यमधिकं वा मृतं तदा।
शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी॥ १८॥

सूतिमध्य इति। प्रक्रान्ते सूत्याऽऽशौचे यदा तुल्यकालमधिककालं वा शावाशौचमापतति तदा शावेनैव सूत्यपनोदो न सूत्या शावाऽपनोदः। अत्र "न सूतिः शावशोधिनी" इत्येव वक्तव्ये यत् "शावेन शुद्ध्यते सूतिः" इत्युक्तमपि पुनरुक्तं तत्सूतकधर्माणामङ्गस्पर्शार्हत्वादीनामप्यभावबोधनायेति। अत एवाङ्गिराः—

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम्।

---

(१) नेदं वचनं स्मृतिसमुच्चयस्थदेवलस्मृतौ। निर्णयसिन्धौ तु हारीतनाम्ना समुद्धृतम्।

(२ नेदं वचनं स्मृतिसमुच्चयस्थहारीतस्मृतौ। निर्णयसिन्धौ तु हारीतनाम्ना समुद्धृतम्। तत्र 'शुध्येत' इत्यत्र 'शुध्येत्तु' इति 'गुर्विति' इत्यत्र 'तद्गुरु' इति च पाठः।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥ इति । (१)
मृतकमधिकृत्यैव कालशौचाधिकामित्यर्थः । अतश्च प्रेतक्रियाऽपि तत्र न निवर्तते इत्युक्तं शातातपेन—

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥
प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्येचेज्जननं भवेत् ।
तथैवाऽऽशौचपिण्डांस्तु शेषान् दद्याद्यथाविधि ॥ इति (२)

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः—

पितुर्दशाहमध्ये तु मातुः स्यात्प्रसवो यदि ।
पिण्डोदकक्रियां कुर्याच्छ्राद्धं चात्र विवर्जयेत् ॥ (इति) ।

श्राद्धम्=एकादशाहादिकम् ।

पित्रोर्दशाहमध्ये तु भार्यायाः प्रसवो यदि ।
इतरेण च पुत्रेण कर्तव्याश्चोदकक्रियाः ॥ (३)

चतुर्विंशतिमते—

मृतजातकयोर्योगे या शुद्धिः साऽनुकथ्यते ।
मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ॥ १८ ॥

इदानीं जननाऽऽशौचयोः सन्निपाते निर्णयमाह—

सूतिमध्ये यदा सूतं पूर्वाऽनधिकमापतेत् ।
तत्र पूर्वेण शुद्धिः स्यादधिकं तु स्वकालतः ॥ १९ ॥

सूतिमध्य इति । प्रक्रान्तजननाऽऽशौचमध्ये यदि पूर्वाशौचकालात्समकालं न्यूनकालं वा नत्वधिककालं जननाशौचान्तरमापतति तत्र पूर्वाऽऽशौचशेषेण शुद्धिः स्यात् । विष्णुः—"जननाऽऽशौचमध्ये यद्य-

---

(१) वचनमिदं स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरःस्मृतौ नास्ति । मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च समुद्धृतम् ।

(२) नेदं श्लोकद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्थशातातपस्मृतौ लभ्यते । मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या०३—२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च शातातपनाम्ना समुद्धृतं लभ्यते । तत्र मिताक्षरायां शुद्धिचन्द्रिकया समानम् । निर्णयसिन्धौ तु 'स्वबन्धुभिः' इत्यत्र 'यथाविधि' 'पिण्डे तु मध्ये चेज्जननं' इत्यत्र 'पिण्डे च मध्ये च जननं' इति च पाठः ।

(३) नेदं वचनद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्थवशिष्ठस्मृतौ ।

परं जननं स्यात्, तत्र पूर्वाऽऽशौचव्यपगमे शुद्धिः" इति। जननाधिकारे गौतमोऽपि-"तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषेण शुध्येरन्" इति। (१)अत्र शुद्धिपदोपादानसामर्थ्याज्जनने जननान्तरपाते जातकर्मादावपि शुद्धिः।

तथाह वशिष्ठः—

जननस्य च मध्ये च जननं तु पुनर्भवेत्।
पूर्वस्य नामकर्मादि कर्तव्यं तु द्विजन्मना॥ इति। (२)

नामकर्मणः आदि नामकर्मादि। जातकर्मेत्यर्थः। तस्यैवानन्यगतिकत्वात्। नामकरणनिष्क्रमणादेस्तु सावकाशत्वात्। ननु शावं समाऽल्पसूत्यपनोदकं सूतिश्चाल्पशावापनोदिका तुल्याधिकशावाऽनपनोदिका समाल्पसूत्यपनोदिका चेत्युक्तम्, तर्हि स्वल्पाशौचान्ते दीर्घाशौचपाते कथमित्यत आह—अधिकमिति। पूर्वोक्ताऽऽशौचसङ्करनिर्णयशेषोऽयम्। अल्पकालाशौचे दीर्घकालाशौचपाते न पूर्वशेषेण शुद्धिः, किन्तु स्वकालेनैव। तदाहोशनाः—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यति॥ इति। (३)

यमस्तु सोदाहरणमाह—

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि।
आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यति॥ इति। (४)

अथवेदमेव व्याख्येयम्। अधिकमघवृद्धिमदाशौचं स्वकालेनैवापैति न पूर्वाऽऽशौचशेषेणेति। तदाह यमः—

अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्॥ इति। (५)

---

(१) वचनमिदं स्मृतिसमुच्चयस्थवसिष्ठस्मृतौ ४-२२ लभ्यते।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थवासिष्ठस्मृतौ लभ्यते।

(३) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थोशनःस्मृतौ प्राप्तः। मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ विद्वन्मनोहरायां "अन्तरा तु" (परा० ३-२९) इतिश्लोकव्याख्यायां च उशनोनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते। तत्र विद्वन्मनोहरायां 'स्वकालेनैव शुध्यति' इत्यत्र 'स्वकालेन विशुध्यति' इति पाठः। मिताक्षरानिर्णयसिन्ध्वोस्तु शुद्धिचन्द्रिकया समानम्।

(४) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थयमस्मृतौ प्राप्तः। निर्णयसिन्धौ तु यमनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते।

(५) नेदं स्मृ० समु० यमस्मृतौ। मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च यमनाम्ना समुद्धृतम्।

अस्यार्थः—सपिण्डजननात्स्वपुत्रजननमप्यघवृद्धिमत्। तत्र स्नानात्प्रागस्पृश्यत्वश्रवणात्। दशाहाऽनन्तरमपि स्नानश्रवणाच्च। तथा सपिण्डमरणात् पित्रोर्भर्तुश्च मरणमघवृद्धिमत्। तेषां महागुरुत्वेन द्वादशरात्राशौचाऽभिधानात्। तथा प्रक्रान्ताशौचेऽघवृद्धिमतः पाते स्वकालेनैव शुद्धिर्न पूर्वशेषेणेति। अत्रैव विशेषमाह देवलः—

परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते।
स्याच्चेत्पञ्चतमादह्नः पूर्वेणैवानुशिष्यते॥ इति। (१)

अस्यार्थः—अघवृद्धौ परतः शुद्धिर्विधीयते सा चेत्पञ्चतमादह्नः परतः स्यात्। अन्यथा पूर्वेणैवाऽनुशिष्यत इत्यलब्धार्थोऽनुवादः। तदुक्तं कूर्मपुराणे—

अघवृद्धिमदाशौचमूर्ध्वं चेत्तेन शुध्यति।
अथ चेत्पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्॥ इति।

यद्येकस्मात्सूतकान्मृतकाद्दीर्घमघवृद्धिमदाऽऽशौचं भवति तदा तेन पूर्वशेषेण शुद्धिः। तत्र विशेषः—[अथेति।] अथ पञ्चमीं रात्रिमतीत्य भवेत्तर्हि परतः परेणैव शुद्धिरित्यर्थः। तदेतत्स्पष्टमाह ब्रह्मपुराणम्—

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके।
द्वितीये पतिते त्वाऽऽद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्तात् शुचिः स्मृतः।
एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे॥ इति।

चतुर्द्धा विभक्तस्य सूतकस्याऽऽद्यं भागद्वयं पञ्च दिनानि यावत्, द्वितीये सूतके पतिते आद्यसूतकान्ताच्छुद्धिः। आद्यभागद्वयोदूर्ध्वं तु सूतकान्तरपाते तदन्तेनैव शुद्धिरिति। एवमन्यत्राऽप्यूहनीयम्। अत्र सूतकसामान्योपादानेऽपि अघवृद्धिमतीति ज्ञेयम्। यमादिवाक्याऽनुरोधात्। न चैवं "रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः" (गौ० १४-६) इति(२) विरुध्यत इति वाच्यम्। तस्य सपिण्डाऽऽशौचविषयत्वात्। अन्यथा ब्राह्मादिवाक्यविरोधः स्यात्। यत्तु पारिजाते मृतानामाशौचान्त्यदिनस्य चतुर्धा विभक्तस्याद्यभागद्वयेऽहोरूपे आशौचान्तरपाते पूर्वशेषेण शु-

---

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृ० समु० देवलस्मृतौ प्राप्तः। निर्णयसिन्धौ तु देवलम्ना लभ्यते तत्र 'वाऽनुशिष्यते' इत्यत्र 'वाऽत्र शिष्यते' इति पाठः

(२) वचनमिदं मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च गौतमनाम्ना समुद्धृतं लभ्यते तत्र मिताक्षरायां 'प्रभाते' इत्यस्याग्रे 'सति' इत्यधिकं वर्तते।

द्धिः, सूर्यास्तानन्तरं रात्रिरूपे भागद्वये आशौचान्तरपाते दिनद्वयरूपाद्द्वितीयसूतकान्ताच्छुद्धिः, "रात्रिशेषे द्वाभ्याम्" (गौ० १४-६)इत्यादिवाक्यबलादिति विवरणमुद्गीर्णं, तदसंवर्णमेव कूर्मवाक्यविरोधात् इत्यलं विस्तरेण ॥ १९ ॥

आशौचसङ्करे पूर्वशेषेण शुद्धौ विशेषमाह—

रात्रिशेषे यदा सूतेः पूर्वानधिकमापतेत् ।
ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यामशेषे दिनत्रयम्(१) ॥ २० ॥

रात्रिशेष इति । रात्रिरेव शेषो यस्य दशमस्याह्नस्तस्मिन्दशमे दिवसे, रात्रिपदस्याहोरात्रपरत्वेन चरमाहोरात्ररूपे वा शेषे यदि पूर्वाशौचसमकालं न्यूनकालं वा न त्वधिककालं सूतकमाशौचमापतेत्तदा पूर्वाशौचकालादूर्ध्वं दिनद्वयमधिकमाशौचं भवति । तत्रापि विशेषान्तरमाह-यामेति । रात्रेश्चरमयाममात्रे शेषे दिनत्रयमधिकमित्यर्थः । तदाहतुः शङ्खलिखितौ—"अथचेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दिवसैः शुध्येत् । अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः" इति(२) । अहःशेषे इति । अहोरात्ररूपशेषे इत्यर्थः । प्रभातो रात्रेश्चरमो यामः ।

रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः । (३)

इतिशातातपस्मरणात् । ततश्च नवमाहोरात्रमभिव्याप्याशौचान्तरपाते पूर्वेण शुद्धिर्दशमादिनादित्योदयमारभ्य रात्रेर्याममभिव्याप्याशौचान्तरपाते दिनद्वयेनेत्यर्थः सम्पद्यते । तदेतत्स्पष्टमाह बौधायनः—

"अथ यदि दशरात्राःसन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमाद्दिवसात्" (बौधा० १-५-१०४) इति(४) । आङोऽभिव्याप्त्यर्थतया तेन च

(१) निर्णयसिन्धौ 'यदा सूतेः' इत्यत्र 'यदाशौचं' इति पाठः ।

(२) नेदं वचनमुपलब्धं स्मृतिसमुच्चये । निर्णयसिन्धौ तु "अहःशेषे" इति वचनं शङ्खलिखितनाम्ना लभ्यत एव ।

(३) नेदं वचनं स्मृतिसमुच्चस्थशातातपस्मृतौ । मिताक्षरायां "अन्तरा" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च शातातपनाम्ना लभ्यते तत्र द्वयोरपि 'शुचिस्त्र्यहात्' इति पाठः ।

(४) स्मृतिसमुच्चयस्थबौधायनस्मृतौ 'रात्राःसन्नि' इत्यत्र 'रात्रास्सन्नि' इति पाठः निर्णयसिन्धौ तु 'रात्रासन्निपाते पुराद्यं' इति पाठः । तत्रैव 'अत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण व्युष्टायां त्रिरात्रेणैव' इति चाधिकं बौधायनोक्तं लभ्यते । त्रिंशच्छ्लोकीव्याख्यायां रघुनाथभट्टैरुद्धृते बौधायनवचने एतद्ग्रन्थवदेव पाठः । स एव च युक्त इति भाति ।

समभिव्याप्येत्यर्थो भवति।

देवलोऽपि—

पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति।
दशमेऽन्हि पतेद्यस्य द्वित्र्यहात्स विशुध्यति॥
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः। इति (१)।

अत्र दशमनवमादिशब्दा अन्त्योपान्त्योपलक्षकाः। तेन क्षत्रियादीनामप्येतत्तुल्यम्। एतेन--"जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तदा पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः। रात्रिशेषे दिनद्वयेन, प्रभाते दिनत्रयेण। मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्" इति विष्णुवचनं, "रात्रिशषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः" (गौ० १४-७) इति गौतमवाक्यं च व्याख्यातम्।

यत्तु विज्ञानेश्वरादिभिर्यथाश्रुतमेव रात्रिपदमादाय रात्रिमात्रावशिष्टे इत्युक्तं, तद्रात्र्यहःपदयोराशौचप्रकरणेऽहोरात्रपरतया परिभाषणाद्याख्यातृमेधाऽवधारणाय न शृङ्गग्राहिकतयोपवर्णितमिति न विरोधः। हरदत्तस्तु "प्रभाते तिसृभिः" (गौ० १४-७) इति गौतमीयं सूत्रं "दशाहादौ व्यतीते अपरेद्युः प्रभाते सङ्गवे यद्यन्यदापतेत्तत्रास्तिसृभी रात्रिभिः शुध्येरन्" इति व्याचष्टे। [तस्येय] मुपपत्तिः—आशौचिनो ह्याशौचानन्तरदिने सङ्गवे स्नानं विहितं, स्नानकालाद्यपनोद्यं चाशौचं, ततश्च स्नानात्प्राक् प्रातरप्याशौचान्तरपाते त्र्यहेण शुद्धिरिति युक्तमेव। तदेतत्स्पष्टमुक्तमग्निस्मृतौ—

दशाहे दशमे शावे शावमन्यद्यदापतेत्।
द्व्यहाच्छुद्धिर्भवेत्तस्य प्रभाते च त्र्यहात्तथा॥
प्रोक्तः पुरोगतः कालः प्रभातस्त्रिमुहूर्तकः।
पुरोदयाच्च कल्पाख्यः कालः पञ्चमुहूर्तकः॥
स्नानकालः प्रभातान्तः शावसूतकिनां स्मृतः।
स्त्रीणां चर्तौ तु तत्कालात्प्राक् स्नानाच्च शुचिर्भवेत्॥ इति।

---

(१) नैतानि वचनानि स्मृतिसमुच्चयस्थदेवलस्मृतौ। निर्णयसिन्धौ विद्वन्मनोहरायां च "अन्तरातु" (परा० ३-२९) इतिश्लोकव्याख्यायां देवलनाम्ना दृश्यन्त एव। तत्र निर्णयसिन्धौ 'स्यद्वित्र्यहात्स' इत्यत्र 'स्याहर्द्वयात्स' इति पाठः। विद्वन्मनोहरायां तु एतद्ग्रन्थसमानः पाठः।

अस्यार्थः-दशमे दिन इति शेषः । शावे इति सूतकस्याऽप्युपलक्षणम् । प्रभाते इत्यत्राऽपेक्षितं प्रभातलक्षणमाह-उदयात्पूर्वं पञ्चमुहूर्तः उदयात्पुरोगतः, उदयानन्तरभावी च त्रिमुहूर्तः कालः प्रभात इत्यर्थः । स एव च कल्पाख्यः । शावं च सूतकं च शावसूतके ते विद्येते येषां ते शावसूतकिनः । तेषामाशौचानन्तरदिने स्नानकालः प्रभातान्तः प्रभातस्य अन्तो येनाऽसौ प्रभातान्तः सङ्गव काल इत्यर्थः ।

स्त्रीणामृतौ च स एव स्नानकालः । "सङ्गवे स्नानमाचरेत्" (षड०) इति वक्ष्यमाणात् । तुशब्देन तत्स्नानकालान्तरमप्याह-तत्कालात्सङ्गवकालात्प्राक् च प्रातरपि रजस्वला स्नानाच्छुचिर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामकात्रिनायकपण्डितकृतायां षडशीतिविवृतौ शुद्धिचन्द्रिकायां सूतकप्रकरणं समाप्तम् ।

एवं यथोद्देशसूतकं निर्णीय मृतकं निर्णिनीषुः सूतकान्तरनिर्णयप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं मृतकसङ्करनिर्णयं तावदाह—

शावेऽपि तुल्यं न्यूनं वा शावं पूर्वेण शुध्यति ।
अधिकं तु स्वकालेन रात्रिशेषादि पूर्ववत् ॥ २१ ॥

शावेऽपीति । प्रक्रान्तशावाशौचेऽपि तुल्यकालं न्यूनकालं वा शावाशौऽऽचमन्तरा पतति चेत्तदा पूर्वशेषेणाऽपैति । तदाह मनुः—

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ (मनु० ५-७९) इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति । (या० ३-२०) इति ।

तथाऽल्पाशौचमध्ये दीर्घाऽऽशौचपाते तु स्वकालेनैव तदपगमो न पूर्वशेषेण । यद्वा अधिकं "अघवृद्धिमत्" इत्यनन्तरोक्तरीत्या व्याख्येयम् । अत्राऽपि रात्रिशेषे द्व्यहाद्यामशेषे त्र्यहाच्छुद्धिरित्यादिकं सूतकनिर्णयवदेव ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

आशौचसङ्करे पूर्वशेषेण शुद्धिः पुरुषविशेषेणाऽपवदति—

पूर्वशेषेण या शुद्धिः सूतिनां मृतिनां तथा ।
सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥ २२ ॥(१)

---

(१) 'पूर्वाशौचेन' इति क्वचित्पाठः ।

पूर्वशेषेणेति। सूतं मृतं वाऽस्ति येषां ते तथा तेषां सूतिनां मृतिनां च सर्वेषां साधारण्येनाऽऽशौचसङ्करे पूर्वशेषेण या शुद्धिरुक्ता सा सूतिकामग्निदं= दाहकर्तारं प्रमीतस्य पुत्रांश्च विहाय भवतीति ज्ञेयम्। सूतिकेति स्वभर्तुरप्युपलक्षणम्। तथाच वशिष्ठः—

पित्रोस्तु दशरात्रं स्यात्सूतकं तु विधीयते।
अस्पृश्यत्वं ध्रुवं मातुरसृग्दर्शनसम्भवात्॥ इति। (१)

सूतकं कर्मस्पर्शायोग्यत्वं तदुभयमपि मातुर्दशाहं ध्रुवम्। रजोऽनुवृत्तेः। पितुस्तु दशाहं कर्मायोग्यत्वमेव, न स्पर्शायोग्यत्वम्। तस्य स्नानेनाऽपगमात्। तदुक्तम्—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्ध्रुवम्। (या० ३-१९)
रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते। (वशि०४-२१) इति।

तेनैव रजस एवाऽशुचितावोधननिवृत्तावेव शुद्धिर्न तु पूर्वाऽऽशौचशेषेणेति। तदेतत्स्पष्टमाह देवलः—

सूतिकानां भवेच्छुद्धिः कालेनैव रजःक्षये।
नाऽऽशौचान्तरपातेन सूतके मृतकेऽपिच॥ इति। (२)

आशौचान्तरपातेन न शुद्धिः। पूर्वशेषेणेति शेषः। इदं च सूतके मृतकेऽपि ज्ञेयमित्यर्थः। अत्राग्निदः सपिण्डो ज्ञेयः। तथाच शातातपः—

सपिण्डानां तु यः कश्चिद्वहेताऽथ दहेत वा।
तस्याऽऽशौचं दशाहं तु नाऽऽन्याशौचेन शुध्यति॥ इति (३)

नाऽन्याशौचेन ग्रक्रान्तेनेत्यर्थः। अत एव देवलोपि—

विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम्।
तेषां करोति यः कश्चित्तस्याऽऽधिक्यं न विद्यते॥(४)

इत्यादिवाक्योपलक्षितन्यूनत्वमपि प्रतिषेधति॥ २२॥

चतुर्थचरणार्थं विवृणोति—

पूर्वेण चाऽपरेणापि पित्रोः शावेन हीतरत्।
आशौचं शुद्धिमायाति न पित्रोः शावमन्यतः।॥ २३॥

---

(१) नाऽयं स्मृतिसमुच्चयस्थवशिष्ठस्मृतौ श्लोकः।
(२) नाऽयं स्मृतिसमुच्चयस्थदेवलस्मृतौ प्राप्तः श्लोकः।
(३) नाऽयं स्मृतिसमुच्चयस्थशातातपस्मृतौ श्लोकः।
(४) नाऽयं स्मृ० स० स्थदेवलस्मृतौ श्लोकः।

पूर्वेणेति। प्रक्रान्तेनाऽऽगन्तुकेन वा पित्रोः शावाऽऽशौचे वाऽन्यदीयमाशौचमपैति। पित्रोः शावाशौचं पुनरन्याऽऽशौचेन नाऽपैति। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

त्र्यहादि लघु शावं तु दशरात्रेण हन्यते।
तदप्यपरशावं तु पित्रोः शावेन हन्यते॥ इति॥

अपरशावं पित्रोः शावेन हन्यते इति वदता नान्यशावेन पित्रोः शावं हन्यते इत्युक्तं भवति। तस्याघवृद्धिमत्त्वात्॥ २३॥

पित्राशौचयोः परस्परसन्निपाते निर्णयमाह—

मात्राशौचस्य मध्ये चेत्पिता प्रेतत्वमाप्नुयात्।
पितुर्मरणमारभ्य पुत्राणां दशरात्रकम्॥ २४॥(१)
पित्राशौचस्य मध्ये तु यदि माता प्रमीयते।
दशाहात्पैतृकादूर्ध्वं सूतके पक्षिणी भवेत्॥ २५॥

मात्राशौचेति। मात्राशौचमध्ये पितृमरणे तद्दिनमारभ्य पुत्राणां दशाहमाशौचं न मात्राशौचशेषेण शुद्धिः। तदाह शङ्खः—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्॥ इति। (२)

मात्राशौचमध्ये पितृमरणे पित्राशौचशेषेणैव शुद्धिः पित्राशौचमध्ये मातृमरणे पूर्वाशौचात्पक्षिण्यधिकेत्यर्थः। 'पित्राशौचेनैव शुद्धिः' इति ललितः। 'तच्च मातृमरणं रात्रिशेषे यामशेषे वा पित्राशौचे भवति तदा द्विरात्रत्रिरात्राभ्यामेव शुद्धिर्न पाक्षण्यधिका। तत्रैवान्तर्भावात्। गुरुणा लघु अपैदिति (?)वचनाच्चेति भट्टभाल्लुकः॥ २४॥ २५॥

पित्राशौचमध्ये मातृमरणे पाक्षिण्यधिकेत्यस्याऽपवादमाह—

मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेज्ज्वलनं गता।
न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति॥ २६॥

---

(१) 'माप्नुयात्' इत्यत्र 'मृच्छति' इति क्वचित्पाठः।

(२) नाऽयंश्लोकः स्मृ० स० स्थशङ्खस्मृतौ। विद्वन्मनोहरायां "अन्तरा तु" (परा० ३-२९) इति श्लोकव्याख्यायां मिताक्षरायां "अन्तरा" (या० ३-२०) इति श्लोकव्याख्यायां रघुनाथभट्टकृतायां त्रिंशच्छ्लोकीव्याख्यायां निर्णयसिन्ध्वादिग्रन्थेषु च श्लोकोऽयं शङ्खनाम्ना लभ्यत एव।

मृतमिति । मृतं पतिमुद्दिश्य यदि पत्न्यग्निं प्रविशति तदा पाक्षिणी न कार्या किन्तु पितृमरणाऽऽशौचकालेनैव शुद्धिः ।

मृतं पीतं समुद्दिश्य यदि पत्नी प्रमीयते ।
आशौचं पिण्डदानं च युगपत्तु समापयेत् ॥

इति स्मरणात् ॥ २६ ॥

अनुगताग्निदस्याहस्तदाशौचं प्रसङ्गेनाह—

पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवाऽशुचिस्तयोः ।
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्यं स्यात्सकृद्द्वयोः ॥ २७ ॥

पुत्रोऽन्यो वेति । तस्या अनुगतायाः पुत्रोऽन्यो वा सपत्नीपुत्रादिः सपिण्डो योऽग्निं ददाति स तावदेव यावत्पत्युराशौचमशुचिः ।

"सपिण्डानां तु यः कश्चिद्वहेताथ दहेत वा ।
तस्याऽऽशौचं दशाहं तु"

इतिशातातपस्मरणात् ।

प्रासङ्गिकान्तरमाह—तयोः सह मृतयोः दम्पत्योर्नवश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तं कर्मजातं युगपदेव समाप्नुयात्समापयेन्नाग्रपश्चाद्भावेन । तदाह भृगुः—

या समारोहणं कुर्याद्भर्त्तुश्चित्यां पतिव्रता ।
तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डेन योजयेत् ॥
प्रत्यब्दं तु नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥ इति ।

अत्रोभयोरेकदिनमरणे समानकालत्वात्सिद्धेऽपि युगपत्समापने यत्पुनर्वचनं तद्दशाहान्तर्दिनभेदेनाऽपि मरणे सहगमननिमित्ते युगपत्समापनार्थमिति । तदेव स्पष्टमाह देवलः—

एकाग्रमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।
सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयातमृतेर्विना ॥ इति(१)

पित्रोर्मध्ये एकस्याग्रे मृतौ परस्य पश्चान्मृतौ त्रिपक्षे सपिण्डनम् । अनुगमनमरणे तु तादृशेऽपिसहैवेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः-प्रथमदिने पितरि मृते द्वितीये तृतीये वा दिने तमादाय सहगतायामनुगतायां वा मातरि पितृमरणदिनमारभ्य पितुर्नवश्राद्धादिकं मातृमरणदिनमारभ्य मातुश्च नवश्राद्धादिकं [न] समापयेत् । किंतु पितृमरणदिनगणनयैव समापयेत इति । तद्यथा पितृस्थानीयब्राह्मणाय पाद्यं दत्वा पश्चान्मातृ-

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृ० स० स्थदेवलस्मृतौ लभ्यते ।

स्थानीयब्राह्मणायेत्येवं क्रमेण विसर्जनान्तं युगपच्छ्राद्धद्वयं समापयेत् इति। तदाह लौगाक्षिः—

मृताऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक्।
नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु॥ इति।

दम्पत्योरन्वारोहणे मृताऽहनि पृथक् पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्। पूर्वोक्तभृगुवाक्यात्। नवश्राद्धं तु समासेनेति। व्यतिषङ्गेणेत्यर्थः। यद्वा समासेन सङ्क्षेपेण, एकेनैव पिण्डेनेत्यर्थः। तथाचाऽङ्गिरस्मृतिः—

एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकबर्हिषि।
पित्रोः पिण्डान्पृथग्दद्यात्पिण्डं वाऽपत्सु तत्सुतः॥ इति।

अत्र च दम्पतिपदमहिम्ना एकानेकसापत्नमातृभिरन्वारोहणे कृतेऽप्ययमेव विधिः। अन्यथा जनन्यारोहण इति ब्रूयादिति मदनः। अत एव धर्मप्रवृत्तौ—

उत्तरीयं शिला पात्रमग्निश्चैव तथा चरुः।
एक एव भवेत्कर्ता दम्पत्योः सहयायिनोः॥
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं श्राद्धषोडशकं तथा।
एक एव सुतः कुर्याद्दम्पत्योस्तु पृथक् पृथक्॥ इति।

अस्या एव स्मृतेरर्थं सञ्जग्राह स्मृत्यर्थसारः—"सहदहने तु पिण्डश्राद्धादौ पाकैक्यं कालैक्यं कर्त्रैक्यं भवति" इति। "स च ज्येष्ठ एव"इत्युपपादितं श्राद्धकल्पलतायाम्। इदं च भर्तृसमानजातीयासहगमने विजातीयासहगमने वक्ष्यमाणत्वात्॥ २७॥

सपिण्डनान्तं कर्मजातं युगपत्समापयेत् इत्युक्तम्। तत्र कस्य केन सपिण्डनमित्याकाङ्क्षायामाह—

भर्तुः पित्रादिभिः कार्यं भर्त्रादिभिरथ स्त्रियाः।
सापत्या वाऽनपत्या वा न भेद इति गोभिलः॥ २८॥

भर्तुरिति। भर्तुः पुरुषस्य। प्रेतैः पित्रादिभिः सपिण्डनं कार्यम्। तदाह विष्णुः—"अथ सपिण्डीकरणम्"इत्युपक्रम्य "संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय ब्राह्मणान् देवपूर्वान् सर्वान् भोजयेत्" इति। "व्युत्क्रममृते सपिण्डनं नास्ति"इति विज्ञानेश्वरः(१)। तत् मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयम्।

---

(१) "गन्धोदक" "ये समाना" (या० १-२५३-२५४) व्याख्यायां मिताक्षरायां स्पष्टमेतत् इत्यर्थः।

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।
यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥

इतिस्कन्दपुराणात् । स्त्रियास्तु सपिण्डनं भर्तृतत्पितृतत्पितामहैः सह कार्यम् । यत्तु—

भर्त्रा चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः (१) ।

इति यमेन ।

स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिंण्डीकरणं भवेत् (२) ॥

इति हारीतेन च केवलं भर्तृपदमुपात्तं, तत्पित्रादीनामप्युपलक्षणार्थम् । एकपदं च भर्तृगणेनैव न गणान्तरेणेत्येवमर्थं न तु भर्तृपित्रादिनिराकरणार्थम् । यद्वा मूलवाक्यं त्रिष्वपि प्रमीतेषु त्रिभिः सहेत्येवमर्थम् । यमादिवाक्यं तु भर्तुः पित्रादिषु जीवत्सु भर्तृमात्रे प्रेते तेनैव सहेत्येवमर्थम् । न चैकेन सपिण्डनं नास्तीति वाच्यम् ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।
पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति सुमन्तुना व्युत्क्रममृतस्यैकेनापि सपिण्डने पितृत्वप्राप्तिबोधनात् । "तदेतत्पत्या सह सपिण्डनं पृथक्चित्यारोहणविषयम् । एकचित्यारोहणे तु पतिपिण्डदान एव तन्नामग्रहणेन तत्सपिण्डनस्यापि जातत्वात्" इति शङ्खधरः । पत्युद्देशेन दिनान्तरमरणविषयमेव वक्तुं युक्तम् ।

मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम् ।
अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंप्लवम् ॥ (३)

इति शातापस्मरणात् । "नाथमनुलक्षीकृत्य न तु पश्चात्" इति लोल्लटः । विज्ञानेश्वरोऽप्येवमेवाह । अत्राऽपरो वक्तव्यो विशेषः श्राद्धकल्पलतायामेव सविस्तरमाविष्कृत इति नेहोच्यते । ननु—

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषापि च ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

---

(१) वचनमिदं स्मृ० स० यमस्मृतौ नास्ति । परन्तु "गन्धोदक" "येसमाना" (या० स्मृ० १–२५३ । २५४) व्याख्यायां मिताक्षरायां समुट्ङ्कितं लभ्यत एव यमनाम्ना वचनमिदम् । तत्र 'भर्त्रा' इत्यत्र 'पत्या' इति पाठः ।

(२) वचनमिदं स्मृ० स० हारीतस्मृतौ नास्ति ।

(३) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

इत्यादिना पुत्राणां सपिण्डननिषेधात्कथमिदमविशेषेणोच्यते इत्याह—सापत्येति । सा स्त्री सापत्या सपुत्रा, अनपत्या अपुत्रा वा भवतु सपिण्डने न कोऽपि विशेषः इति गोभिलः प्राह । स्त्रीपदमुपलक्षणं तेन पुरुषस्याप्यपुत्रस्य सपिण्डनं भवत्येव । अपुत्रादिवाक्यानां तु पुत्रोत्पादनविधिशेषत्वेन, एकोद्दिष्टविधिशेषत्वेन वा स्वार्थपरत्वाभावात् । भावे वा—

पुत्राऽभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं तत्र ततः पार्वणमन्वहम् ।
अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ॥

इत्यादिवाक्यैः सपिण्डनविधानादष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेरिति माधवाचार्यस्वरसः ॥ २८ ॥

"भर्त्रादिभिस्सह स्त्रीसापिण्ड्यम्" इत्यस्य क्वचिदपवादमाह—

द्विजा भर्त्रादिभिर्योज्या शूद्रा तु स्त्रीभिरेव हि ।
नोद्वाहभेदाद्भेदः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ २९ ॥

द्विजाभर्त्रादिभिरिति । ब्राह्मणादीनां सर्ववर्णस्त्रीपरिणयने ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या च द्विजातिस्त्री द्विजैर्भर्त्रादिभिर्योजनीया । शूद्रा पुनर्द्विजातिभार्या स्त्रीभिस्तन्मात्रादिभिर्योजनीया । ननु—

तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्र्वा वा सपिण्डता ।
आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृता ॥

इति शातातपेन (१)विवाहविशेषेणैव तन्मात्रादिभिः सापिण्ड्यमुक्तं तत्कथं वर्णविशेषस्त्रीविषयत्वेन व्यवस्थोच्यते इत्यत्राह—नोद्वाहेति । उद्वाहभेदात्=विवाहविशेषात् । तन्मात्रादिभिः सापिण्ड्यमिति यो भेदः स नेत्याङ्गिरसमतम् । उक्तं च स्मृत्यन्तरे—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या योजनीया स्वभर्तृभिः ।
शूद्रा स्वमातृभिर्योज्या सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

युक्तं चैतत् । शूद्रस्य द्विजैः सह सपिण्डने द्विजानामपि शूद्रतापत्तिश्रवणात् । तदाह शङ्खः—

नीयते च सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।
सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितोऽपि ते (श० ४-११) इति ।

न चैवं शातातपीयवचनविरोधः तन्मात्रादिसापिण्ड्ये निमित्तान्तरबोधकत्वात् । तदुक्तं भवति—द्विजातिभार्यायाः शूद्रायाः तन्मात्रादि-

---

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

भिः सापिण्डयं, तथा ब्राह्मण्यादीनामप्यासुरादिविवाहोढानां तन्मात्रादिभिरेवेति । एतेन "स्त्रीभिरेव हि" (षड० श्लो० २९) इत्यत्र स्त्रीपदं पितामह्यादिपरम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
तस्याः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ॥ (१)

इति यमस्मरणात्" इति व्याख्यानं निरस्तम् । शङ्कोक्तदोषापत्तेः ॥२९॥

सहगमनमृताया नवश्राद्धं सपिण्डनान्तं युगपत्समापयेत् इत्युक्तं, इदानीमनुगमनमृताया विशेषमाह—

पृथक्चितिं समारोहेत्काचिदब्राह्मणी यदि ।
तस्या एव यथाकालं तत्सापिण्ड्यान्तमाचरेत् ॥ ३० ॥

पृथक्चितिमिति । अब्राह्मणी क्षत्रियादिजातीया ब्राह्मणादिभार्या पृथक्चितिमारुह्य यदि म्रियते तदा तत्तज्जात्युक्तमेवाऽऽशौचकालमादाय तत्तज्जात्युक्तमेवावयवपिण्डादिसपिण्डनान्तं कुर्यात् । यद्यप्यनुलोमजानां विभागात् प्राक् पैतृकमेवाशौचं, तथापि विभागवत्पितृमरणस्यापि मातृजातीयाऽऽशौचप्राप्तिनिमित्तत्वमभिप्रेत्योक्तं तस्या एव यथाकालमिति । यथावर्णमाशौचकालः प्रागुक्तः । प्रतिवर्णं पिण्डविशेषमाह पारस्करः—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

तथाऽस्थिसञ्चयनेऽपि विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्—

कुर्युस्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ।
पञ्चमे वैश्यजातेस्तु शूद्रस्य दशमेऽहनि ॥
अस्थ्नां तु सञ्चयः प्रेते क्रियते देशगौरवात् ॥ इति ।

नवश्राद्धेष्वपि विशेषो भविष्यपुराणे—

नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धाननुक्रमात् ।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्मनीषिणः । इति ।

तदेवं प्रतिवर्णमाशौचकालेऽवयवपिण्डादौ च भिन्ने सति क्षत्रियादिजातीयब्राह्मणादिभार्याणां तत्तज्जात्युक्तमेव कालमादाय तज्जातीयकर्मजातमनुष्ठेयं, न पतिजात्युक्तकालादिकमादायेतिनिर्गलितोऽर्थः । एतेन सवर्णायाः पत्या सहैकचित्यारोहणं, असवर्णायाः पृथक्चित्यारोहणमेवेत्यपि ध्वनितम् । अभ्युपगतं च स्मृत्यर्थसारेणापि यथा युक्-

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० यमस्मृतौ ।

हतं पतिमादाय या म्रियते तस्या अप्याशौचपिण्डादिविधिः स्वकाल एव समापनीय इत्युक्तं न पत्याशौचपिण्डादिविधिवत्सद्यः समापनं तस्याः । युद्धहतत्वाभावात् । (१)उक्तं च वृद्धशातातपेन—

युद्धे हतं पतिं वीरं यदि स्त्र्यनुगता तदा ।
आशौचं पिण्डयज्ञश्च कथं कार्यो भवेदिह ॥

इतिप्रश्नपूर्वकमुत्तरम्—

दग्ध्वा सहैव तां विप्राः स्वस्वकाले समापयेत् ॥ इति ।

स्वस्वकाल इत्यनेन युद्धहतस्य सद्यःशौचपितृयज्ञौ समाप्यौ अनुगतायास्तु स्त्रियाः स्वजात्युक्तकालेनैवाऽऽशौचपिण्डयोः समापनमिति ॥ ३ ॥

ननु भर्त्रादिभिः स्त्रियाः सापिण्ड्ये तस्याः पार्वणं कैस्सह कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—

कृते पित्रादिसापिण्डये मातुः श्राद्धं पृथग्विधौ ।
मृताहादौ तथा मातुः पितामह्यादिभिः क्रमात् ॥३१॥

कृतइति । मातुः सापिण्ड्ये पित्रादिभिः पित्रा पितामह्या मातामहेन मातामह्या वा कृते पृथग्विधिकर्तव्यतोपदेशो यस्मिंस्तादृशे मृताहादौ मृताहान्वष्टक्यवृद्धिगयासु मातुः श्राद्धं क्रमात्पितामह्यादिभिस्तथा आचरेदितिपूर्ववाक्यक्रियातिदेशः । (२)तदाह शातातपः—

नान्दीमुखेऽष्टकाश्राद्धे गयायां च क्षयेऽहनि ।
पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

मृताहादौ पृथग्विधिश्च स्मृत्यन्तरे—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

ततश्च येन केनाऽपि सापिण्डये मातुः पार्वणं पितामह्यादिभिरेवेति तत्त्वम् । ननु एकमूर्तित्वात् पतिसपिण्डीकरणे कृते—

पत्नी पतिपितॄणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ।

(३) इति शातातपेन मातुर्मातामहसापिण्ड्ये तच्छ्राद्धमपि पितृश्रा-

---

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० वृ० शातातपस्मृतौ ।
(२) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।
(३) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

ध्रुवमित्युक्तम् । तथा च मातृमातामहप्रमातामह इति पार्वणं भवतीति चेत् सत्यम्, तस्य पुत्रिकापुत्रविषयत्वात् । (१)तदाह बौधायनः—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये च पितुस्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥ इति ।

ततश्च मातामहेन मातुः सपिण्डनमपि पुत्रिकापुत्रविषयमुपपन्नम् ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

इतिस्मरणात् । तत्पित्रा=मातृपित्रेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरन् विदेशस्थस्याशौचनिर्णयमाह—

पित्रोर्मृतिश्रुतावन्तर्दशाहे शेषतः शुचिः ।
श्रवणाद्दशाहान्तमिति यत्तदसाम्प्रतम् ॥३२॥

पित्रोर्मृतीति । मातापित्रोर्मरणदिनाद्दशाहमध्ये मरणश्रवणे शेषैरेव दिवसैः पुत्रः शुद्धः स्यात् । पित्रोरित्युपलक्षणम् । तेनाऽन्याऽऽशौचेऽपि शेषेण शुद्धिः ।

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योह्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ (मनु०५-७५)

इतिमनुना सामान्येनाभिधानात् । विगतं मृतम् ।

अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

इतिबृहस्तपतिना विशेषेण ज्ञातिपदोपादानाच्च । अत्र विदेशशब्देन यत्र स्थितेन प्रथमदिने सपिण्डमरणादि न ज्ञातुं शक्यते तादृशो देश उच्यते । मृतिपदमपि जननमुपलक्षयति । "श्रुत्वा देशान्तरस्थे जन्ममरणे आशौचशेषेण शुद्धिः" इति विष्णुस्मरणात् । "अन्तर्दशाहे" इत्यनेन च दशाहानन्तरं सपिण्डजननश्रवणे नाऽऽशौचमिति ध्वनितम् ।

नाशुद्धिः प्रसवाऽऽशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । (२)

इतिदेवलस्मरणात् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितुरविशेषेण सर्वदा स्नानमस्त्येव ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ (मनु०५-७७)

---

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० बौधायनस्मृतौ ।
(२) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० देवलस्मृतौ ।

इतिमानवात्। दशाहपदं च स्वस्वाऽऽशौचकालोपलक्षणार्थम्। तेन क्षत्रियादीनामपि स्वाऽऽशौचशेषेणैव शुद्धिरिति। "प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणात्प्रभृतिकृतोदकाः। कालशेषं समासीरन्"इतिहारीतेन सामान्याभिधानात्। अत्र केचित् "दशाहमध्येऽपि श्रवणदिनमारभ्य दशरात्रमाशौचं कार्यम्।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः।
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्॥

इतिपैठीनसिना दशरात्रादिवहिर्भावानादरेण सामान्यत एव श्रवणदिनमारभ्य दशाहाभिधानात्। दशाहान्तः शेषदिनैरेव शुद्ध्यभिधानादिदं दशाहवहिर्भावविषयमर्थत एव सिद्धमिति न वाच्यम्। अन्यदेशमृतं ज्ञातिमित्युपक्रम्य शेषाहोभिर्विशुध्यति इत्यभिदधता वृहस्पतिना शेषदिनशुद्धेर्ज्ञातिविषयत्वबोधनात्। अत्र च पितराविति विशेषोपादानात्। ततश्च दशाहान्तर्वहिर्वा पित्रोर्मरणदिनमारभ्यैव दशाहम्। ज्ञातीनां तु दशाहान्तः श्रवणे शेषाहोभिरेवेति। तदुक्तं विश्वादर्शेन "केचित् प्राहुर्दशाहं वहिरेव"इत्याहुः। तन्निरस्यति—श्रवणादीति।

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः।
तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति॥ (१)

इतिशातातपेन दशाहान्तः पित्रोरपि मरणश्रवणे शेषाहोभिरेव शुध्यभिधानात्॥ ३२॥

कस्तर्हि श्रवणाददशाहान्तपक्षस्य विषय इत्यत आह—

श्रवणाददशाहान्तं वहिस्तु श्रवणे मतम्।
पित्रोर्विषय एवेदमथाऽन्यविषयेऽन्यथा॥ ३३॥

श्रवणादीति। मरणश्रवणदिनमारभ्य दशाहान्तमाशौचं दशाहाद्याशौचकालाद्वहिरेव श्रवण इति पूर्वाचार्याणां मतम्। इदमपि पित्रोरेव विषये नान्यविषये।

दशरात्रे व्यतीते तु तथा चैवौर्ध्वदेहिकम्।
पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः॥ (२)

इतिशातातपस्मरणात्। अत्रासमीप इति पूर्ववाक्यात्पितृपदमनुषज्यते। तस्य तदुत्तरवाक्यात्। अनेन सामान्यतः प्रवृत्तमपि पैठी-

---

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ।
(२)वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ।

नसिवाक्यं स्वविषये व्यवस्थापितम्। तर्ह्यन्यविषये कथमित्यत आह- अथेति। अधिकारान्तरार्थोऽथशब्दः।

अन्येषां मातापितृव्यतिरिक्तानां आशौचकालाद्बहिर्मरणश्रवणेऽन्यथैव। वक्ष्यमाणो निर्णय इत्यर्थः॥ ३३॥

तमेवाह—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी भवेत्।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति॥ ३४॥

मासत्रय इति। दशाहाद्याशौचकालानन्तरं मासत्रयं यावत्सपिण्डमरणश्रवणे त्रिरात्रमाशौचम्। तत ऊर्ध्वं षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी। आगामिवर्तमानाहर्युक्ता निशा, रात्रिद्वयमध्यगतमहर्वा। दिवा श्रवणे तदहरन्तरा रात्रिरपरेद्युश्चाहः। रात्रौ श्रवणे सा रात्रिरपरेद्युरहोरात्र इतिहरदत्तः। ततो नवममासान्तादर्वागहोरात्रं, ततः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं स्नानेनैव शुद्धिरिति। तदाह वृद्धवशिष्ठः—मासत्रय इत्यादि। अत्र स्नानं स्वसहचरितमुदकदानं प्रत्याक्षिपति। संवत्सरानन्तरमपि स्नानोदकदाने भवतः। तदाहतुः सुमन्तुयाज्ञवल्क्यौ—

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति।
सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः॥ इति।

स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः। अभ्युपगतं चैतद्विज्ञानेश्वरविश्वेश्वराभ्याम्। प्रदीपस्तु—

अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। (मनु० ५-७६)

इतिमनुस्मरणात्, "श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी" (गौ० १४-१८) इति गौतमस्मरणात् "ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वैकरात्रम्" (व० ४-२९) इति वाशिष्ठाच्च त्रिरात्रं, पक्षिणी, एकरात्रं चेति त्रयोऽपि पक्षाः "समं स्यादश्रुतत्वात्" इति न्यायेन त्रेधा विभक्ते वर्षे आद्यमासचतुष्टये त्रिरात्रं द्वितीये पक्षिणी तृतीयेऽहोरात्रमिति व्यवस्थाप्या इत्याह। "तत्रमासत्रय" इतिवृद्धवशिष्ठवाक्यात्, (१) "आत्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात्" इति।

तत्र त्रिरात्रमाशौचं भवेत्संवत्सराऽन्ततः॥
ऊर्ध्वं संवत्सरार्धात्तु श्रूयते चेन्मृतः स्वकैः।
भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न तु॥ (२)

इतिदेवलवाक्यात् च कालविशेषेणाशौचविशेषावगमात्।

---

(१) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० वृ० वशिष्ठस्मृतौ।
(२) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० देवलस्मृतौ।

"समं स्यात्" इति न्यायाऽनवकाशेनोक्तविभागासम्भवात्। एतेन "आद्यमासषट्के त्रिरात्रं, द्वितीये मासषट्के त्वर्द्धार्द्धविभागेन अश्रुतविशेषयोः पक्षिण्यहोरात्रयोः "समम्" इतिन्यायेनाऽऽद्यमासत्रये पक्षिणी, द्वितीयमासत्रयेऽहोरात्रम्" इतिकल्पतरुव्याख्याऽपि नाभिख्यामलभत। तस्मादेषां सामान्यवाक्यानां विशेषवाक्येन मासत्रय इत्यादिनोपसंहार एव ज्यायानिति ॥ ३४ ॥

"अन्यविषयेऽन्यथा" (षड० ३३) इत्यनेन प्रतिज्ञातं निर्णीय विशेषमुपसंहरति—

ज्ञातिमृत्यौ यदाशौचं दशाहात्तु बहिः श्रुतौ।
एकदेश इदं प्रोक्तं स्नात्वा देशान्तरे शुचिः ॥ ३५ ॥

ज्ञातीति। दशाहाद्बहिः स्वस्वाऽऽशौचकालादुपरि ज्ञातीनां मातापितृव्यतिरिक्तानां मृत्यौ श्रुतं यन्मासत्रये त्रिरात्रमित्याशौचमुक्तं तदिदमेकदेशे वक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहिते देशे प्रोक्तमाचार्यैः। तदाह बृहस्पतिः—

सन्निधानेऽशौचमिदं शावं सम्परिकीर्तितम्। इति।

इदमित्यनेन "मासत्रये त्रिरात्रम्" (षड० ३४) इत्यादेः परामर्शः। देशान्तरलक्षणरहितो देशः सन्निधानमात्र उच्यते। प्रदीपस्तु—"यत्राऽऽशौचदिन एव ज्ञायते तत्सन्निधानम्। यत्र तु तद्दिने न ज्ञायते स दूरदेशः" इत्याह। वक्ष्यमाणलक्षणे देशान्तरे तु सपिण्डानामाशौचकालानन्तरं ज्ञातिमृत्युश्रवणे मासत्रयादर्वागपि स्नानमात्रेण शुद्धिः। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥ इति।

बृहस्पतिरपि—

दूरदेशमृते जाते सद्यःशौचमुदाहृतम्।

इति प्राञ्चः।

वस्तुतस्तु देशान्तरमृतौ कालविशेषेणाऽऽशौचविशेषमाह पराशरः—

देशान्तरगतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि।
न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥ (परा० ३-११) इति

अस्यार्थः—सगोत्रसपिण्डः वक्ष्यमाणलक्षणे देशान्तरे गतो नेति यदि श्रूयते, मृतः श्रूयते इति यावत्। तदा दशाहानन्तरं त्रिपक्षं यावत्त्रिरात्रम्। तदूर्ध्वं षण्मासं यावत्पक्षिणी। सा च एकरात्रमध्यास्थिताऽहर्द्वयं, एकादिनमध्यस्थितरात्रिद्वयं चोपलक्ष्यते। तदूर्ध्वमावर्षमहोरात्रम्।

तदूर्ध्वं सद्यः स्नानेन शुद्धिस्तत्सपिण्डानां भवति । तदाह वृहद्विष्णुः—

अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।
अहः सम्वत्सरादर्वाग्देशान्तरमृते सति ॥ इति ।

दिवानिशं=पक्षिणी । देवलोऽपि—

आत्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ इति ।

स्नानमुदकदानमप्याक्षिपतीत्युक्तं प्राक् । यत्तु—'देशान्तरमृतौ स्नानमित्युक्तम्' तद्वर्षादूर्ध्वमपि घटत इत्यविरोधः ॥ ३५ ॥

"मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्" (षड० ३४) "स्नात्वा देशान्तरे शुचिः" (षड० ३५) इत्युभयोरपि पितृविषये अपवादमाह—

देशकालादिभेदेऽपि मातापित्रोर्मृतिश्रुतौ ।
श्रवणादिदशाहान्तं निर्दशत्व इति स्थितिः ॥ ३६ ॥

देशकालादीति । देशभेदे महानद्यादिना । कालभेदे मासत्रयादिना । आदिपदात्प्रेतकार्यनिवृत्तावपि । मातापित्रोर्मृतिश्रुतौ श्रवणदिनाद्दशाहान्तमाशौचम् । परन्तु निर्दशत्वे । दशरात्राद्याशौचकालातिक्रम इत्यर्थः । पूर्वं श्रवणादिदशाहान्तपक्षस्याऽऽशौचकालानन्तरविषयत्वमुक्तम्, अत्र तु देशकालभेदप्राप्ताऽऽशौचापवादेन श्रवणादिदशाहान्तपक्षाभिधानमिति न पौनरुक्त्यम् । तदाह शातातपः—

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।
तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति ॥
दशरात्रे व्यतीते तु तथा चैवौर्ध्वदेहिकम् ।
पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥

पैठिनासिरपि—

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवीतिना ।
अतीतेब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥ इति ।

प्रेतकार्यं=पिण्डाशौचादि । पित्रोरित्युपलक्षणम् । तेन दम्पत्योः सवर्णोत्तमवर्णसपत्न्योश्चेति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

सम्वत्सरे व्यतिक्रान्ते सवर्णस्त्रीमृतिश्रुतौ ।
भर्तुः सम्पूर्णमाशौचं सपत्न्योश्च परस्परम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—"स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवम्। सवर्णोत्तमवर्णसपत्न्योश्चैवम्" इति ॥३६॥

इदानीं देशान्तरलक्षणमाह—

भाषाभेदो महानद्या व्यवधानमथाऽद्रिणा ॥
त्रिंशद्योजनदूरं वा प्रत्येकं देशभेदकाः ॥ ३७ ॥

भाषाभेद इति। भाषा लौकिकाः शब्दास्तेषां भेदो वैलक्षण्यम्। महानदी समुद्रगा तया व्यवधानम्, अद्रिणा वा व्यवधानम्, त्रिंशद्योजनदूरत्वं चेत्येवं प्रत्येकं देशभेदकाः। तदाह बृहस्पतिः—

महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ इति।

योजनलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
वितस्तेर्द्विगुणोऽरत्निस्तस्मात्किष्कुस्ततो धनुः।
धनुःसहस्रे द्वे क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥ इति।

वाशब्दात्पक्षान्तरं सूचयति। तथा च बृहस्पतिः—

देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम्।
चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदेके तथैव च ॥ इति।

क्वचिदुक्तलक्षणसत्त्वेऽप्यपवादमाह स एव—

देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ इति।

स्वाभिप्रेतं सिद्धान्तमाह—

दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ॥ इति।

अत्र केचित् "महानद्यन्तरम्" (बृस्मृ०) इत्यादिर्न विकल्पः। वाक्यभेदात्। किं तु समुच्चयः।

वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये।

इति कोशदर्शनात्। तेन महानदीगिरिवाचां भेदे देशभेदः। तेषां च व्यवस्था त्रिभिर्व्यवधाने त्रिंशद्योजनाभ्यन्तर एव, द्वाभ्यां त्रिंशदुपरि, एकेन चत्वारिंशदुपरि, त्रितयाऽभावे षष्टियोजनाऽनन्तरं देशान्तरम्" इत्याहुः। तेषां मूलाऽभाव एव कल्पनामूलमुन्मूलयतीत्युपेक्षणीयाः ॥३७॥

सापत्ने मातरि विशेषमाह—

मातुः सपत्न्यां वृत्तायां यावत्संवत्सरं त्र्यहम् ।
एवमौरसपुत्रे स्यादुपनीतो यदि त्वसौ ॥ ३८ ॥

मातुः सपत्न्यामिति । मातुः सपत्न्यां=सापत्नमातरि । वृत्तायां प्रमीतायाम् । यावत्संवत्सरं संवत्सरमभिव्याप्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । यावत्संवत्सरमितिवदता संवत्सरानन्तरमाशौचान्तरं ध्वनितम् ।

तदुक्तं धर्मप्रवृत्तौ—

सापत्नमातृमरणे दशाहाच्च बहिः श्रुते ।
प्रथमेऽब्दे त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये चाऽथ पक्षिणी ॥ इति ।

तदेतद्देशान्तरविषयं, प्रक्रमात् । समानदेशश्रवणे त्वब्दाऽनन्तरमपि त्रिरात्रमाशौचम् ।

तदाह दक्षः—

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।
संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

यद्वा इदमपुत्रसापत्नमातृविषयमस्तु—

पितृपत्न्यामपेतायामपुत्रायां कथंचन ।
संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इतिधर्मप्रवृत्तिस्मरणात् । अत्राऽपिशब्देनार्वाक् संवत्सरं त्रिरात्रमर्थसिद्धमेवेति ध्वनितम् । तदेव यावत्संवत्सरमित्यनेन मूले स्पष्टीकृतमिति न विरोधः । हीनवर्णायामपि सापत्नमातरि त्रिरात्रमेवाह स्मृत्यर्थसारः—"देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णाया मातुः सपत्न्या मरणे पुत्रस्य त्रिरात्रम्" इति । हीनवर्णसपत्नीमरणे इत्येतदेवातिदिशति "हीनवर्णसपत्नीषु चैवम्" इति । उक्ताऽऽशौचमन्यत्राप्यतिदिशति—औरसे इति । औरसपुत्रे देशान्तरे प्रमीते संवत्सरादन्तर्बहिर्वा श्रुते पित्रोरेवं त्रिरात्रमेव ।

पितुः पत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथा ।

इति ब्रह्मपुराणात् । तथा=त्रिरात्रम् । औरसपदोपादानादनौरसानां दत्तकादीनामहोरात्रमेवेति गम्यते ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । (या० ३–२५) इति ।

अहोरात्रमित्यनुवर्तते । एतच्चासन्निधाने । सन्निधाने तु त्रिरात्रं वक्ष्यति । पूर्वोक्ताऽतिक्रान्ताऽऽशौचशेषमाह—उपनीत इति । असौ विदेशमृतो यद्युपनीतः स्यात्तदैवातिक्रान्ताऽऽशौचं भवति नान्यथा । तुश-

ब्देनाऽव्यवहितपुत्रपरामर्शे विच्छिद्य सर्वनाम्ना अदसा बुद्धिस्थस्य विदेशस्थस्यैव परामर्शात्। तथाऽतिक्रान्ताशौचं सर्ववर्णसाधारणम्।

तदाह व्याघ्रपादः—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाऽतिकालजम्॥ इति।

अस्यार्थः—वयोनिमित्तमाशौचं "आदन्तजन्मनः सद्यः" (षड० ४१) इति वक्ष्यमाणमतिक्रान्ताशौचं "मासत्रये त्रिरात्रम्"(षड० ३४) इति च सर्ववर्णसाधारणम्। उपनीते तु स्वस्वजात्याऽऽशौचं दशाहादि। स्त्रीशूद्रयोस्तूपनयनाभावाद्विवाहाद्येव। "स्त्रीशूद्राणां विवाहादूर्ध्वम्" इति स्मृत्यर्थसारात्। अत्रापरं विशेषं वक्तव्यमग्रे वक्ष्यामः॥ ३८॥

एवं प्रसक्ताऽनुप्रसक्तं परिसमाप्य "उपनीतो यदित्वसौ" (षड० ३८) इत्यनेन स्मृत्यन्तरप्रक्रान्तमनुपनीतबालाशौचमेवाह—

अथ त्वनुपनीतश्चेन्निर्दशे स्नानतः शुचिः।
सदशे शेषतः शुद्धिर्निर्दशे त्वथ कथ्यते॥ ३९॥

अथेति। अथेत्यतिक्रान्ताऽऽशौचप्रकरणविच्छेदः। प्रक्रान्तबालाऽऽशौचविशेषवचनार्थस्तुशब्दः। निर्गतो दशभ्योऽहोरात्रेभ्य इति निर्दशः तस्मिन्निर्दशे दशरात्रातिरिक्तकालेऽनुपनीतश्चेत्प्रैति तदा सपिण्डवर्गः स्नानतः शुद्धो भवति। इदं च प्राङ् नामकरणाज् ज्ञेयम्। "प्राङ् नामकारणात्सद्यः शुद्धिः" इति शङ्खस्मरणात्। दशभ्योऽहोरात्रेभ्यः सह वर्तत इति सदशः तस्मिन् सदशे दशाहान्तर्गतकाले शिशुप्रयाणे शेषैरेव दिवसैः शुद्धिः। पूर्वं "छिन्ननाभेः" (षड० १५) इत्यनेन सूतिनिमित्तमाशौचमुपपादितम्। "सूतिमध्ये" (षड० १६) इत्यनेन तु शवनिमित्ताऽऽशौचाऽभाव उपपादितः सपिण्डानाम्। अत्र तु शेषेण शुद्ध्यभिधानम्। पित्रोरिति न पौनरुक्त्यम्। तदाह व्याघ्रपादः—

अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा।
सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्॥ इति।

स्मृत्यन्तरेऽपि—"अन्तर्दशाहोपरमस्य यत्पित्रादीनामाशौचं तत् सूतकाहोभिः" इति। गच्छतीति शेषः। अथेत्यधिकारान्तरम्॥ ३९॥

पूर्वं दशाहाऽनन्तरं नामकरणात्प्राक् सपिण्डानां शिशूपरमाऽऽशौचमुक्तम्। इदानीं दशाहानन्तरमेव पित्रोर्यावदुपनयनं शिशूपरमाशौचं

कथ्यते । एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह—

यत्रोपनयनात्पूर्वं पुत्रः प्रेतत्वमृच्छति ।
आशौचं त्रिदिनं तत्र मातापित्रोः समं तदा ॥४०॥

यत्रोपनयनादिति । दशाहाऽनन्तरमुपनयनात् प्राक् यत्र यस्मिन्देशे पुत्रः प्रेतत्वमृच्छति मरणं प्राप्नोति तत्र तस्मिन्नेव देशे मातापित्रोस्त्रिरात्रमाशौचं तदा भवति ।

बालानां जातदन्तानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

इतिकश्यपस्मरणात् ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् । (मनु०५-६३)

इति जनकत्वोपाधिना त्रिरात्रस्मरणाच्च । यत्तु पारस्करेण—"अद्वि-वर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचं शौचमेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं वा" (पा०गृ० १०-१,२,३) इत्युक्तं,तदपि मातापित्रोस्त्रिरात्रमन्येषामेकरात्रं ततोऽप्यन्येषां सगोत्राणां शौचमेवेति व्याख्येयम् । गुणवदगुणवन्मातापितृविषयमिति प्राच्याः । मदनस्तु "नामकरणाऽनन्तरं पित्रोस्त्रिरात्रम्" इत्याह । तच्चि-न्त्यम् । दशाहाऽनन्तरं प्राक् नामकरणात्तयोराशौचान्तरास्मरणात् । न च सद्यःशौचम् । वैजिकसम्बन्धस्य तत्राप्यविशेषात् । एतेन "नामकर-णात्प्राक् तयोस्त्रिरात्रम्"इत्यमृतव्याख्याऽपि निरस्ता । नामकरणाऽनन्तरं तयोराशौचान्तरास्मरणात । तस्माद्दशाहानन्तरमोपनयनात्पित्रोस्त्रि-रात्रमविशेषेणेति । यत्रतत्रशब्दोपात्तदेशैक्याभिधानेनाऽतिक्रान्तमनुप-नीताशौचं नेति ध्वनितम । उक्तं चैतदधस्तात् "उपनीतो यदि त्वसौ" (षड० ३८) इति ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाऽतिकालजम् ।

इतिव्याघ्रपादस्मरणात् । इदं चाशौचं समं सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः ।

अविशेषेण वर्णानमर्वाक् संस्कारकर्मणः ।
त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयते ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् ।

यद्वा दाहचौलयोः सदसद्भावयोः सममेव पित्रोर्न तत्कृतो विशेष इत्यर्थः ॥ ४० ॥

"मातापित्रोः समम्" (षड० ४०) इत्यनेन सूचितं सपिण्डानामाशौचवैलक्षण्यमाह—

आदन्तजन्मनः सद्य आचौलान्नैशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमुपनीतेः प्रागिति भेदस्तु गोत्रिणाम् ॥ ४१ ॥

आदन्तेति। दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशौ प्रेते गोत्रिणां सपिण्डानां सद्यः स्नानमात्रेण शुद्धिः। इदं च दाहाऽभावे। "अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव। न स्यादग्निसंस्कारो नोदकक्रिया" इति विष्णुस्मरणात्। दाहे त्वहोरात्रम्। "एकाहो दन्तजन्मनः प्राक्" इतिस्मृत्यन्तरात्।

अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा।
सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम्॥

इतियमस्मरणाच्च। यद्यप्यत्र दाहो न श्रूयते तथाऽप्यदाहे विष्णुना सद्य एवेत्यभिधानादिदं दाहविषयमर्थत एव सिद्धमेवेति।

यत्तु पराशरेण—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।
अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ (परा०३-१७)

इत्युक्तं, तत् "अनुजातोऽजातदन्तः कृतचूडश्चेत्स तिष्ठति तस्याग्निसंस्कारे त्रिरात्रम्" इति व्याख्येयम्।

यत्पुनर्मनुना—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः।
अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते॥ (मनु०५-६८)
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव तु॥ (मनु५-६९)

इत्यनेनाऽग्निसंस्काराऽभावे निखननपक्षेऽपि त्रिरात्रमुक्तम्। यच्च ब्राह्मेऽपि—

अनतीतद्विवर्षं तु मृतं भूमौ निधापयेत्।
त्रिरात्रं बान्धवानां तु तस्याशौचं च सर्वशः॥

इत्युक्तं, तन्मातापितृविषयम्। "बैजिकादभि" (मनु०५-६३) इतिवाक्यात्। बान्धवपदं तु मातापितृपरमेव। 'शवनिखननकारिसपिण्डविषयम्' इति सर्वज्ञनारायणः। यत्तु विज्ञानेश्वरेणास्य प्रथमवर्षकृतचौलविषयत्वमुक्तं तच्चिन्त्यम्। कृतचौलस्य दाहादिनियमेन निखननाऽसम्भवात्। तदाह लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्॥ इति।

किं च 'खातायां भूमौ परित्यज्य' इति, स्वयमेव पूर्वं विवरणात्। ये तु प्रथमवर्षरूपचूडाकालाऽतिक्रमे द्वितीयवर्षान्ते यावदिदमवतिष्ठते।

निवृत्तचूडकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। (मनु०५-६७)

इति मनुस्मरणात्। चूडाकालत्वं च प्रथमवर्षस्य तेनैवोक्तम्।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु०२-३५)

इत्याहुः, तेषां "निवृत्तचूडकानाम्" (मनु०५-६७) इत्यत्र रेफापह्नवेन पाठान्तरं परिकल्प्य व्यवस्थापयतामतीव धर्मपक्षपातित्वमवगम्यते। मूलपाठस्तु "नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता" इतिपूर्वार्द्धेनाकृतचूडाशौचमुक्त्वा "निर्वृत्तचूडकानाम्" (मनु०५-६७) इत्युत्तरार्द्धेन कृतचूडाऽऽशौचकथनेनैव स्पष्टीकृतः। अन्यथा "निवृत्तचूडकानाम्" इत्यनेनाकृतचूडाशौचकथने पूर्वार्द्धेन पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमेवत्यलं परमर्मोद्घाटनेनेति। दन्तोत्पत्तेरनन्तरमाचूडाकरणाच्छिशौ प्रेते सपिण्डानां नैशिकी=निशया=अहोरात्रेण जायत इति नैशिकी शुद्धिः स्मृता पूर्वैः। अत्र प्रकरणेऽहःपदं रात्रिपदं वा अहोरात्रपरमेव। तथा च विष्णुः—"दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिः" इति। दन्तजाते जातदन्ते इत्यर्थः। आहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः। मनुरपि—

नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता (मनु० ५-६७) इति।

एतदपि दाहाभावे। दाहे तु त्रिरात्रम्। तदाहाङ्गिराः—

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः।
दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥ इति।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्राऽपि दह्यते।
आशौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते ॥ इति।

चौलानन्तरं उपनयनात्प्राक् त्रिरात्रमाशौचम्।

निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। (मनु० ५-६७)

इति मनुस्मरणात्। यत्तु "ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्"(वशि०४-२८) इति वशिष्ठवचनम्। तत् "प्रथमवर्षकृतचौलविषयम्" इति विज्ञानेश्वरः। "जातदन्तस्याग्निसंस्कारविषयम्" इति माधवाचार्याः। अयमाशौचभेदो गोत्रिणां सपिण्डानाम्। तुशब्दो जात्याशौचवैलक्षण्यव्यवस्थापनार्थः। अत्र केचित् "आदन्तजन्मशब्देन दन्तोत्पत्तिकालो लक्ष्यते। स च सप्तममासरूपः। "दन्तजन्म सप्तमे मासि" इत्युपनिषद्वाक्यात्। एवं चूडाशब्दोऽपि तृतीयवर्षरूपस्वकाललक्षकः। "तृतीये वर्षे चौलम्" (आश्व०गृ० १-१७) इतिवचनात्। तथोपनयनशब्दोऽप्युपनयनकालोपलक्षकः। स च षड्वर्षानन्तरकालरूपः।

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः।

इतिब्राह्मात्। संस्कारपरत्वे तेषामकृतचूडस्य त्रिरात्रस्मरणम्,

नुपनीतस्य जात्याशौचस्मरणं च विरुध्येत। यथा—

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः।
दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्॥

इत्यङ्गिरसा

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी।

इत्यनेन न्यूनत्रिवर्षस्य नैशिकीं शुद्धिमभिधाय त्रिवर्षानन्तरं त्रिरात्राभिधानात्। षड्वर्षानन्तरं "स्वजात्युक्तमतः परम्" इति ब्राह्मे वाक्यशेषाच्च। तस्मात् कालोपलक्षका एवैते शब्दाः इत्याहुः। तन्न। मुख्यार्थे बाधकाभावात्, कालोपलक्षकत्वे प्रमाणाभावाच्च। न च संस्काराणां देशकालकुलधर्मादिदिवसेनानियतत्वान्नियताशौचावधित्वासम्भव एव मानमिति वाच्यम्। नालच्छेदनामकरणयोरपि तथात्वेन कालोपलक्षकत्वापातात्। न चास्तु तथेति वाच्यम्। नालच्छेदे नियतकालविशेषाभावेनोपलक्षणासम्भवात्। किंच नामकरणे दशद्वादशादिदिनानां, चूडाकरणे प्रथमद्वितीयतृतीयकुलक्रमागतवर्षाणाम्, उपनयने सप्तमाष्टमकुलक्रमागतवर्षाणां वैकल्पिकानां कथमुपलक्षणम् अनियतत्वात्?। यदि संस्कारशब्दोपलक्षितानामनियतानामपि तत्कालानां नियताशौचावधित्वं, तर्ह्यनियतानां संस्काराणामेव शब्दशक्त्युपस्थितानामाशौचावधित्वमस्तु लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वाच्च। नन्वेवं तृतीयवर्षानन्तरमकृतचूडस्यापि त्रिरात्राभिधानं षड्वर्षानन्तरमनुपनीतस्यापि जात्याशौचविधानं च विरुध्यते तत्र संस्काराभावादिति चेन्न। अकृतचूडेऽपि त्रिवर्षे त्रिरात्राभिधानस्य वाचनिकत्वात्। कालोपलक्षकत्वे तु प्रथमवर्षानन्तरमपि त्रिरात्रमुच्येत। षड्वर्षानन्तरमनुपेतस्य जात्याशौचविधानाभावात्। कस्तर्हि "स्वजात्युक्तमतः परम्" इत्यस्यार्थः? उच्यते।

विप्रो ह्यनुपनीतस्तु राजा चैवाऽधनुर्ग्रहः।
अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्त्रयुक्॥
म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव हि।

इत्यनेन विप्रादीनामुपनयनादिभ्यः प्राक् त्रिरात्राशौचमभिधाय कियत्कालमेषामनुपनीतत्वादिकामित्याकाङ्क्षायां प्रसङ्गेन

"द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः॥
पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणाम्"

इत्यनेनाऽनुपनीतत्वादिकालमभिधाय "स्वजात्युक्तमतः परम्" इ-

७

त्यनेनोपनयनाद्यनन्तरं जात्याशौचमुच्यते इति तस्यार्थः । युक्तश्चायम् । सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वेनोपनयनकालत्वं, ततः प्रागनुपनीतत्वमिति । एवं धनुःप्रतोदग्रहणेऽपि व्याख्येयम् ।

सप्तमे चाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
धनुःप्रतोदग्रहणे तत्र राजविशोः क्रमात् ॥

इति ज्योतिःशास्त्रस्मरणात् । तस्माद्विप्रस्योपनयनानन्तरं स्ववृत्त्युपजीविनोः क्षत्रियवैश्ययोर्धनुःप्रतोदग्रहणानन्तरं, वृत्त्यन्तरोपजीविनोस्तु उपनयनानन्तरं वा जात्याशौचमिति । शूद्रस्य तु "अनूढभार्यः शूद्रस्तु" (षड० ६४) इत्येतद्व्याख्याने एव विशेषं वक्ष्याम इत्यलमतिविस्तरेणेति ॥ ४१ ॥

चौलानन्तरमुपनीतेः प्राक् त्रिरात्रमित्युक्तम् । यदा तु कुलधर्माऽनुरोधेनोपनयनात्प्राक् चौलं न कृतं तदा कथमित्यत आह—

चौलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।
चतुर्थं वर्षमारभ्य चौलाभावे ऽप्यहं समम् ॥ ४२ ॥

चौलमिति । यस्य शिशोः स्वकाले तृतीयेऽब्दे चौलं न कृतं तस्याऽपि चतुर्थवर्षप्रभृतिमरणे त्रिरात्रमाशौचम् । तदाहाङ्गिराः—

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।
दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥ इति ॥

चतुर्थं वर्षमारभ्येति वदता प्रथमद्वितीयवर्षयोश्चौलकालत्वेऽपि न तदूर्ध्वमकृतचूडस्य त्रिरात्रमिति ध्वनितम् । एतेन स्वकालशब्देनाऽपि तृतीयवर्षमेवोक्तं भवति ।

"चौलं न क्रियते" इत्यनेनैव चौलाभावेऽवगते पुनश्चौलाभावपदमकृतचूडस्यापि वर्षत्रयानन्तरं दाहादिनियमबोधनाय । अत एव मनुः—

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वाऽपि कृते सति ॥ (मनु०५-७०)

इति व्यतिरेकमुखेनाह । उदकक्रियेति दाहोपलक्षणम् । तच्च समं सर्ववर्णसाधारणम् ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।
त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयते ॥

इत्याङ्गिरसं स्मरणात् ॥ ४२ ॥

अकृतचूडे "आदन्तजन्म" (षड० ४१) इत्यादिनाऽऽशौचमुक्तम् । इदानीं कृतचूडेऽप्याह—

द्वितीये प्रथमे वाब्दे चौलं यदि कृतं भवेत् ।
चौलप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां त्रिदिनं समम् ॥ ४३ ॥

द्वितीय इति । प्रथमे द्वितीये वाऽब्दे यस्य चौलं कृतं तन्मरणे चौलप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचम् । तदुक्तं षटत्रिंशन्मते—

यद्यप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः ।
तदाऽपि दाहयेदेनं त्र्यहं चाशौचमाचरेत् ॥ इति ।

प्रथमद्वितीयवर्षयोस्तु चूडाकालत्वं यम आह—ततः संवत्सरे पूर्णे(?)

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु० २–३५) ॥

इति मनुस्मरणात् । त्रिदिनमिति दाहस्याप्युपलक्षणम् । अत एव लौगाक्षिः—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् । इति ॥

यत्तु (?)तुलाहरेण "प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्याग्निसंस्कारपक्षे त्रिरात्रं पक्षान्तरे त्वेकाहः" इत्युक्तं, तच्चिन्त्यम् । लौगाक्षिणा कृतचूडस्य नित्यवदग्निसंस्कारविधानेन विकल्पाऽसम्भवात् । विकल्पप्रतिपादकवाक्यान्तरस्य स्वयमनुद्भावनाच्च । तदपि समं=सर्वसाधारणमित्यर्थः ॥४३॥

एवं पुमपत्याशौचमुक्त्वा स्त्र्यपत्याशौचमाह—

अथ पुत्रीमृतौ चैवं मातापित्रोस्त्र्यहं सदा ।
अवस्थाभेदमाश्रित्य गोत्रिणामन्यथा स्मृतम् ॥ ४४ ॥

अथपुत्रीति । अथेति पुमपत्याशौचप्रकरणविच्छेदे । स्त्र्यपत्याशौचाधिकारो वा । एवं यथोपनयनात्पूर्वं पुत्रमृतौ तथोपनयनस्थानीयाद्विवाहात्पूर्वं पुत्र्या अपि मृतौ सदा=दशाहानन्तरं कालविशेषाऽनादरेण वाग्दानात्प्रागूर्ध्वं वा संस्कारविशेषानादरेण च चौले सत्यसति च मातापित्रोस्त्रिरात्रमाशौचं भवति ।

तदाह कार्ष्णाजिनिः—

प्रत्ताऽप्रत्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि । इति ॥

प्रत्ताऽप्रत्तासु वाग्दत्ताऽवाग्दत्तासु, संस्कृताऽसंस्कृतासु कृतचौलाऽकृतचौलासु सदेति सामान्य निर्देशेऽपि त्रिरात्रविधानं जातदन्ताविषयम्। अजातदन्तासु त्वेकरात्रम् । "अजातदन्तासु पित्रोरेकरात्रम्" इति शङ्खस्मरणात् । यदा तु सममिति पाठस्तदा सर्ववर्णसाधारणमिति तस्यार्थः । यत्तु माधवाचार्यैः कार्ष्णाजिनिवचने संस्कृताऽसंस्कृतापदे विवाहिताऽविवाहितापरत्वेनाभिप्रेत्य "संस्कृतामरणे पित्रोस्त्रिरात्रं स्वगृहमरणविषयम् "संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्ष तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा" इति विष्णु वाक्याऽनुरोधात्" इति व्याख्यातं, तच्चिन्त्यम् । प्रत्ताऽप्रत्तापदाभ्यामूढानुढार्थाभ्यां पौनरुक्त्यापातात् । अथ वाग्दत्ताऽवाग्दत्तार्थत्वं तयोस्तथापि प्रत्तासंस्कृताशब्दयोः पौनरुक्त्यऽपरिहारात् । तथा हि—प्रत्तापदेन वाग्दानानन्तरा विवाहप्राक्कालीनाऽवस्थोच्यते । असंस्कृतापदेनापि सैव न वाग्दानप्राक्कालीना । तस्या अप्रत्तापदेनोक्तत्वात् । किं च एकेनैव कार्ष्णाजिनिवाक्येन प्रत्ताऽप्रत्तासंस्कृतानां स्वपरगृहसाधारण्येन मरणे पित्रोस्त्रिरात्रं विधेयं, संस्कृतायाः पुनर्विष्णुवाक्यानुरोधात्स्वगृहमरणे पित्रोस्त्रिरात्रमिति विधिवैषम्यं स्यात् । यथा चातुर्मास्येषु "उपात्र वपन्ति"इत्यनेन वाक्येन प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः"न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति न शुनासीरीये" इति प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकी उत्तरवेदिर्विधेया । मध्यमयोश्च वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोर्नित्यवद्विधेयेत्यलं बहुना । तर्हि सपिण्डानां कथमित्यत आह—गोत्रिणामिति । गोत्रिणां वक्ष्यमाणलक्षणानां सपिण्डानामवस्थाभेदं वयोऽवस्थाविशेषमाश्रित्य । अन्यथा=वक्ष्यमाणमाशौचं स्मृतं पूर्वैः । तदुक्तम्—"इतरेषां यथाविधि" इति ॥४४॥

तदेव विवृणोति—

आचौलकरणात्सद्यस्तदूर्ध्वमहरेव तु ।
चतुर्थं वर्षमारभ्य चौलाभावेऽप्यहः समम् ॥ ४५ ॥

आचौलकरणादिति । दशाहानन्तरमाचौलकरणाद्यावच्चूडाकरणं सद्यः=स्नानमात्रेण शुद्धिः ।

अचूडायां तु कन्यायां, सद्यः शौचं विधीयते ।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तस्माच्चूडाकरणादूर्ध्वं वादानात्प्राक् अहः अहोरात्रम् । "प्राग्वाग्दानादेकाहः" इति मरीचिस्मरणात् । "गान्धर्वादिविवाहेषु वाग्दानाऽभावाद्विवाहे एकाहः" इति प्रदीपः । यदि कथं चित्तृतीयवर्षे चौलं न कृतं तदा चौलाभावेऽपि चतुर्थं वर्षमारभ्याहोरात्रम् ।

चौलाभावेऽप्या विवाहाद्वा त्रिणामहरेव तु ।

इति स्मरणात् । वाग्दानानन्तरमापरिणयनात्त्रिरात्रम् । तदाह मरीचिः—"दत्तानां प्राक् परिणयनात् त्र्यहम्" इति । तदेतद्वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रमाशौचं पक्षद्वयेऽपिसमानम् । तदाह मनुः—

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ (मनु० ५–७१) इति ।

असंस्कृतानां वाग्दानानन्तरमनूढानाम् । बान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः । यथोक्तेनैव कल्पेन त्रिरात्रेण । तदेतत्स्पष्टमाह मरीचिः—

वारिपूर्वं प्रदत्ताऽपि या नैव प्रतिपादिता ।
असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥ इति ।

प्रदत्ताऽपि वाग्दत्ताऽपि वारिपूर्वं न प्रतिपादितेत्यन्वयः । उभयोः पितृपतिपक्षयोः परिणीतानां तु पत्युरेव स्वजात्युक्तमाशौचं जननमरणयोरिति । तदेतत्सर्वं सङ्कलितं ब्रह्मपुराणे—

आजन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।
सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।
पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्त्तुरेव हि ॥
स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा ॥ इति ॥ ४५ ॥

कन्यामरणे सपिण्डानामाशौचमुक्तं तस्य कदाचिदपवादमाह—

कन्याशौचं विवाहोर्द्ध्वं पितृगोत्रे न विद्यते ।
विवाहात्प्राक्तु सापिण्ड्यं त्रिपूरुषमिति स्थितिः ॥ ४६ ॥

कन्याशौचमिति । विवाहानन्तरं कन्यायाः प्रसवमरणयोराशौचं पितृसपिण्डेषु नास्ति । तदाह विष्णुः—"स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे" । इति । शङ्खलिखितावपि—"ऊढायां गोत्रतः पिण्डाऽशौचयोर्निवृत्तिः" इति । गोत्रतः पितृगोत्रादित्यर्थः । विवाहोर्द्ध्वं पितृषु कन्याशौचं नास्तीत्युक्तम् । तत्र कन्यासापिण्ड्ये साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ विशेषमाह–विवाहादिति । विवाहात्पूर्वमाशौचे कन्यासापिण्ड्यं त्रिपुरुषं=त्रिपुरुषव्यापि इति स्थितिः पूर्वेषाम् । तदाह वशिष्ठः—"अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञायते"

(वाशि० ४-१७) इति। विवाहात्प्रागितिवदता विवाहे साप्तपौरुषमेव सापिण्ड्यमिति दर्शितम्। अत एव कूर्मपुराणे—

अप्रत्तानां तु नारीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥
प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यमेवमाह प्रजापतिः॥ इति॥

एतच्च सवर्णानाम्।

सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी॥

इतिब्रह्मपुराणात्। असवर्णानां तु वक्ष्यति। त्रिपुरुषानन्तरं कन्यामरणे समानोदकाशौचमेवेति॥ ४६॥

इतिश्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामक-
विनायकपण्डितकृतायां षडशीतिविवृतौ शुद्धि-
चन्द्रिकायां सगोत्राशौचप्रकरणम्॥

एवं सगोत्राऽऽशौचमुक्त्वाऽसगोत्राशौचं विवक्षुरनूढकन्याऽशौच-निर्णयप्रसङ्गेनोपस्थितमूढकन्याऽऽशौचं तावदाह—

यत्र तूद्वाहिता कन्या पितुर्गेहे प्रमीयते।
पित्रोस्त्रिदिनमन्येषां चाह इत्येक ऊचिरे॥ ४७॥

यत्र तूद्वाहितेति। उद्वाहिता पुत्री पितुर्गेहे स्थिता सती यत्र तु यत्र क्वचिद्गृहाङ्गणनदीतीरादौ म्रियते तदा पित्रोस्त्रिरात्रम्। अन्येषां स-पिण्डानामहोरात्रमाशौचम्। एके ब्रह्मपुराणाऽनुयायिनो वदन्ति। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्र्यहं पितुः।
दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथ वा॥
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिः॥ इति।

अत्र पितृजनकपदे जनन्या अप्युपलक्षके। कूर्मपुराणेऽपि—

पितृगेहे स्थिता नारी यदा क्वापि प्रमीयते।
विवाहानन्तरं पित्रोस्त्रिरात्रमिति निश्चयः॥

इति स्मरणात्। बन्धवः सपिण्डा उक्तलक्षणाः पितृगृहवासिनः पितृव्यादयो विवक्षिताः न भ्रातरः। तेषां गृहे त्रिरात्रस्य, अन्यत्र पक्षिण्याश्च वक्ष्यमाणत्वात्। विष्णुरपि—"संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽऽशौचं पितृपक्षे। तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा" इति। पितृगृहे कन्याप्रसवमरणयोर्बन्धूनामेकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था। एक इत्यनेन प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति मतान्तरमपि विष्णुवाक्ये यथासंख्यन्यायेन सम्भवतीति सूचितम्। तच्च निरस्तमेव प्राक्।

यत्र तु यत्र क्वापीत्यनेन पितृप्रधानगृहभिन्नस्थले इत्युक्तम् । "पृथक्स्थाने व्यवस्थिते" इति ब्रह्मपुराणीयवाक्यशेषात् । गृहान्तरमरणे तु स्मृत्यर्थसारे—"गृहान्तरमरणे पित्रोरेव त्रिरात्रम्" इति । एवकारेण तत्र बन्धूनामाशौचनिवृत्तिः । भ्रातॄणां पक्षिणी । प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः सम्पूर्णमेव । "स्वमशौचं तरेत्सम्यक्" इति तस्यैव शेषात् । तत्र भ्रातॄणां त्रिरात्रं बन्धूनामेकरात्रमिति । तदयं निर्गलितोऽर्थः–पितुरप्रधानगृहे कन्यामरणे पित्रोः तद्गृहवासिनां भ्रातॄणां च त्रिरात्रम् । तत्र स्थाने पितृव्यादीनामहोरात्रमेव । स्वगृहमरणे पित्रोस्त्रिरात्रं भ्रातॄणां पक्षिणी । अन्येषां न किंचित् । प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः सम्पूर्णं, भ्रातॄणां त्रिरात्रम्, अन्येषामहोरात्रमिति । अनूढायाः रजोदर्शनानन्तरं पितुर्गृहे मरणे तु पित्रोर्याज्जीवमाशौचम् । तदाह शङ्खः—

पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ॥ (शङ्ख० १५–८) इति ।

शूद्रकन्याप्रसवमरणयोर्विशेषोऽग्निपुराणे—

शूद्रायाः प्रसवे गेहे शूद्राया मरणे तथा ।
भाण्डानि तु परित्यज्य त्र्यहादुदकतः शुचिः । इति ॥ ४७ ॥

एवं स्वगृहे पुत्रीमरणाऽऽशौचमुक्त्वाऽन्यत्र तन्मृतौ तावदाह—

पितृगेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते ॥
पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्नान्येषामिति निश्चयः ॥ ४८ ॥

पितृगेहादिति । अतः प्रधानादप्रधानाच्च । पितृगेहात् अन्यत्र=भर्त्रादिगृहे इति यावत् । यदि पुत्री=ऊढा कन्या । प्रमीयते तत्र तदा पित्रोः पक्षिणी आगामिवर्त्तमानाऽहर्युक्ता निशा शुद्धिहेतुः स्यात् । अन्येषां भ्रातृतत्पुत्रादिव्यतिरिक्तानां पितृव्यादीनां नाऽऽशौचमिति निश्चयः शास्त्रज्ञानाम् । तदाह पुलस्त्यः—

सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां वासराच्छुद्धिरिष्यते ।
प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत् ॥ इति ।

प्रदत्तायां प्रक्रान्तवाग्दानायाम् । दत्तायामूढायामित्यर्थः । धर्मप्रदीपेऽपि—

सोदर्यायाः सुतायाश्च ऊढायाः पक्षिणी भवेत् । इति ।

स्मृत्यर्थसारस्तु ग्रामान्तरमरणे पक्षिणीमाह । एतेन "संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे" इति विष्णुस्मरणात्, "ऊढायां गोत्रतः पिण्डाऽऽशौचयोर्निवृत्तिः" इतिशङ्खलिखितस्मरणाच्च" ऊढासु

कन्यासु मृतासु पित्रादीनां नाऽऽशौचमिति हारलताविवरणमसंवरणमेवेत्युपक्षेणीयम् । वाक्यद्वयस्याऽपि पितृपक्षाशौचाभावप्रतिपादकत्वेऽपि पित्रोराशौचाभावप्रतिपादकत्वाभावात् । तथात्वे पुलस्त्यादिवचोविरोधापातात् । किं च पितृपक्षाऽऽशौचाभावबोधकस्य जात्याशौचाभावबोधकत्वं वाच्यम् । अन्यथा भ्रातृतत्पुत्रादीनां भगिनीपितृष्वस्रादिमरणनिमित्ताऽऽशौचप्रतिपादकवचनविरोधः स्यात् । तस्माद्विशेषवचनाऽभावे आशौचाऽभावबोधकमिदमिति न विरोधः । तेन विवाहात्प्राक् पित्रोस्त्रिरात्रम् । ऊर्ध्वं तु बैजिकसम्बन्धेन त्रिरात्रे प्राप्तेऽप्यनेन पक्षिणी विधीयते इति सर्वं सुस्थम् ॥ ४८ ॥

एवं पुत्रीमृतौ पित्रोराशौचमुक्त्वा इदानीं पितृमरणे पुत्र्या आशौचमाह—

पुत्र्या गेहेऽथवाऽन्यत्र प्रमीतौ पितरौ यदि ॥
पुत्र्यास्त्रिदिनमाशौचं दशाहाऽभ्यन्तरे भवेत् ॥ ४९ ॥

पुत्र्या इति । पुत्र्याः कन्याया गेहे । अथवेत्यनास्थायाम् । अन्यत्र पुत्रीगृहाद्यत्र काऽपि । यदि पितरौ प्रमीतौ तदा ऊढाया अपि पुत्र्यास्त्रिरात्रमाशौचं स्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥ इति ।

अनेन स्वपरगृहसाधारण्येन त्रिरात्रे प्राप्तेऽपि पुनः पुत्रीगेह इत्युपादानं स्वगृहमरणस्याऽप्याशौचनिमित्तत्वात् निमित्तद्वये नैमित्तिकावृत्तिशङ्कानिरासाय । निमित्तत्वं चास्य ।

गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन ।
तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥

इत्यङ्गिरसा स्पष्टीकृतम् । ततश्च स्वगृहमरणपितृमरणयोरसङ्कीर्णयोरपि निमित्तयोराशौचं सङ्करन्यायेन समानकालेनैव शुद्धिरिति सूचयितुं सहनिर्देशः । इदं च दशाहाऽभ्यन्तरे दशाहाद्याशौचकालमध्ये भवेत् । ऊर्ध्वं पुनः पक्षिण्येव ।

दशाहाऽनन्तरं पुत्री पक्षिण्याशौचभाग्भवेत् ।

इतिब्राह्मात् । पितरावित्यत्र मातृपदेन जननी विवक्षिता । सापत्नमातरि तु पक्षिण्येव ।

मातुः सपत्न्यां तुल्यायामतुल्यायामहो भवेत् ।

इति तस्यैवोत्तरार्धात् । तुल्या सवर्णा । अतुल्या असवर्णा ॥ ४९ ॥

इदानीं भगिनीस्वगृहे भ्रातृमरणे भगिन्या आशौचमाह—

भगिनीनिलये भ्राता मृतश्चेन्मृतकं तदा ॥
भगिन्यास्त्रिदिनं प्रोक्तं न तत्स्याद्भगिनीपतेः ॥ ५० ॥

भगिनीनिलय इति। भगिनीनिलये भगिनीमात्रस्वामिके गृहे भ्राता चेन्मृतः तदा मृतकं मरणनिमित्तमाशौचं भगिन्यास्त्रिरात्रं प्रोक्तं पूर्वैः। तदाहाङ्गिराः—

गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन ॥
तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥ इति।

यद्यसपिण्डस्यापि स्वगृहमरणे त्रिरात्राऽऽशौचं तर्हि प्रत्यासन्नमरणे सुतरां तदित्यपिनोच्यते। इदमेव स्पष्टीकृतमाचार्यैः। भगिनीपतेः पुनः तत्त्रिरात्राऽऽशौचं न स्यात्। गृहस्वाम्याभावात्, आशौचस्य च तत्प्रयुक्तत्वात्। किं तु एकावासतानिमित्ता शालकादिसम्बन्धिनः पक्षिणी "असपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च" (गौ० १४-१९) इति गौतमवचनात्। योनिसम्बन्धाः श्वश्रूश्वशुरशालकभगिनीपति-जामातृभागिनेयपैतृष्वसेयमातृष्वसेयादयः। एतेषामेकावासमरणे पक्षिणी। स्वगृहमरणे तु त्रिरात्रम्। अन्येषां तु स्वगृहमरणे एकरात्रमेव। "असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रम्" इतिविष्णुवचनात्। अन्यत्र शालकमरणे तु एकरात्रमेव। "श्वशुरश्वश्रूश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण" इति विष्णुस्मरणात्। श्वशुर्यः=शालकः। यत्तु—

शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति।

इति वृहन्मनुवचनं तदनुपनीतदेशान्तरस्थव्यवहितासवर्णशालकविषयमिति। एतेन 'शालकतत्सुतयोः सन्निधावेव सद्यः शुद्धिः' इति माधवोक्तमपि स्वोदाहृतविष्णुवचनाऽप्रतिसम्बन्धानिबन्धनमिति मन्तव्यम्। तदेतत्त्रिरात्रं प्रधानगृहमरणे। गृहान्तरे तु विष्णूक्तमेकरात्रमेव। तदयं सङ्कलितोऽर्थः—भगिनीमात्रस्वामिकगृहे भ्रातृमरणे भगिन्यास्त्रिरात्रम्। भगिनीपतेस्त्वेकावासतानिबन्धना पक्षिणी। उभयस्वामिके तु प्रधानगृहे उभयोरपि त्रिरात्रम्। अप्रधानगृहे तूभयोरप्येकाहः। अन्यत्र शालकमरणे त्वेकाहः। अनुपनीतविदेशस्थव्यवहितासवर्णेषु शालकेषु सद्य इति। अन्यत्र भ्रातृमरणे भगिन्या वक्ष्यामि ॥ ५० ॥

उक्तमर्थं भगिनीमरणेऽप्यतिदिशति—

एवं भ्रातृगृहे यत्र भगिनी चेद्विपद्यते ॥
भ्रातुस्त्रिरात्रमाशौचं भ्रातृपत्न्यास्तु नैव तत् ॥ ५१ ॥

एवमिति। भ्रातृस्वामिके गृहे स्थिता सती यत्र काऽपि भगिनी ऊढा चेत्प्रमीयते तदा एवम्। एवंशब्दार्थं विवृणोति-भ्रातुरिति। भ्रातुस्त्रिदिनमाशौचम्। पूर्वोक्ताङ्गिरोवचनात्। भ्रातृपत्न्याः पुनस्त्रिरात्रं न भवति। किं तु विष्णूक्तमेकरात्रमेव ॥ ५१ ॥

एवं भ्रातृभगिन्योरन्योऽन्यगृहमरणे आशौचमुक्त्वा इदानीमन्यत्र मरणे तदाह—

अथाऽन्यत्र मृतो भ्राता भगिनी वा विपद्यते ॥
भगिन्याः पक्षिणी तत्र भ्रातुश्चाशौचमिष्यते ॥ ५२ ॥

अथेति। अथेतिप्रतिज्ञान्तरम्। भगिनीगृहादन्यत्र भ्रातृविपत्तौ भ्रातृगृहादन्यत्र वा भगिनीविपत्तौ तत्र तन्निमित्तमाशौचं भगिन्याः भ्रातुश्च पक्षिणी इष्यते पूर्वैः। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत्।
मातुलाशौचवत्पुत्र्याः पितृत्वाशौचमिष्यते(?) ॥

तथा च—

श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥ इति।

धर्मप्रदीपेऽपि—

सोदर्यायाः सुतायाश्च ऊढायाः पक्षिणी भवेत् ॥ इति।

यत्तु—

भगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्यपि च संस्कृते।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति।

इति बृहन्मानवं भ्रातृभगिन्योरन्योऽन्यं सद्यःशौचाऽभिधानं तद्देशान्तरस्थसापत्नभ्रात्रादिविषयत्वेन। (?)संस्थिते इतिपाठे असंस्कृतविषयत्वेन संस्कृते इति पाठे असंस्कृतविषयत्वेन वा व्यवस्थापनीयम् ॥५२॥

उक्तमर्थमन्यत्राऽप्यतिदिशति—

एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा ॥
ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ॥ ५३ ॥
मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैषां प्रजाश्च याः ॥
मातरश्चेति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे त्र्यहम् ॥ ५४ ॥

एवमिति। पित्रोर्ये भगिन्यौ=मातृभगिनी पितृभगिनी च तयोर्मृतौ पक्षिणी शुद्धिहेतुः।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्।

इतिबृहन्मानवात्। एतच्चान्यत्र मृतौ। स्वगृहमृतौ तु त्रिरात्रम्। तदाह प्रचेताः--

मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरौ।
मृते चार्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति॥ इति।

मातृष्वसेति पितृष्वसुरुपलक्षणं सम्बन्धसाम्यात्। यद्यप्यनयोर्वाक्ययोर्गृहविशेषो न श्रूयते तथाऽपि सन्निकर्षाधिक्येनाऽऽशौचाधिक्यदर्शनात्त्रिरात्रपक्षः स्वगृहमरणविषयत्वेन व्यवस्थापनीयः इत्याचार्याणामाशयः एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। तथा पितामहयोः=पितामहीपितामहयोः ये भगिन्यौ पितुः पितृष्वसा पितुर्मातृष्वसा चेति तयोरपि मरणे पक्षिणी शुद्धिहेतुः। स्वगृहमृतौ तु त्र्यहम्। यद्यप्यत्राहत्योपपादकं वचनं नोपलभामहे तथाऽपि पितृबन्धूनां पितुः पितृष्वसृद्वारेण सम्बन्धित्वात् तदाशौचाभावे तत्पुत्राणामप्याशौचाऽनुपपत्तेरर्थसिद्धमेव तदाशौचमाचार्यैः स्पष्टीकृतम्। अत एव बन्धुत्रयस्य "पितुः पितृष्वसुः पुत्राः" इत्यादिना तद्द्वारैव सम्बन्धित्वमाविष्कृतम्। (?)तथाऽप्यापितामहभगिन्योरपि पितामहद्वारेणैव सम्बन्धित्वात्तदाशौचमप्यर्थात्सिद्धमेवेति पृथक् प्रोक्तम्। तच्च पौत्राणां सपिण्डतयैव प्राप्तम्। अप्राप्तं तु पौत्रीणाम्, तदर्थं तु ब्रह्मपुराणीयं वाक्यं प्रवृत्तम्--

यथा मातामहाशौचं दौहित्रीणां विधीयते।
सम्बन्धसाम्यात्पौत्रीणां तत्पितामहयोरपि॥ इति।

अनेन च पौत्रीमरणेऽपि दौहित्रीमरणवदेवाऽऽशौचमुक्तं भवति। सम्बन्धसाम्यादितिहेतूपन्यासात्। अनेन "ये मातामहयोश्चैव" इति "मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च" इत्यपि व्याख्यातम्। मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोर्ये भगिन्यौ=मातुः पितृष्वसा मातुर्मातृष्वसा च। तन्मरणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः। स्वगृहमरणे तु त्र्यहम्। याश्च तत्प्रजाः तासां=पित्रोः, पितामहयोः, मातामहयोश्च भगिनीनाम्। प्रजाः=अपत्यानि आत्मबन्धवः पितृबन्धवः मातृबन्धवश्चेति यावत्। यथोक्तम्--

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥ इति।

अत्र पुत्रपदमपत्योपलक्षणम्। पुत्राश्च पुत्र्यश्च पुत्रा इत्येकशेषात्। इदमेवाऽभिप्रेत्याचार्यैः प्रजापदं प्रयुक्तम्। एतेषु मृतेषु पक्षिणी शुद्धिहेतुः। तदाह मनुः—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च। (मनु० ५-८१ इति

यत्तु—

समानोदकानां त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम्।

मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा॥

इति जाबालेन मातृबन्धुशब्दोपलक्षितबन्धुत्रयेऽपि तथाशब्दपरामृष्टमेकरात्रमुक्तम्, यच्च विज्ञानेश्वरेण मातुलपदोपलक्षितबन्धुत्रयेऽप्येकरात्रमुक्तम्, तद्देशान्तरस्थविषयं, सापत्न्यादिविषयं पैतृष्वसेय्यादिविषयं च इति। (?)तृतीयपैतृष्वसेय्यादीनां तिसृणां तृतीयगोत्रसम्बन्धेन द्वितीयगोत्रसम्बन्ध्यापैतृष्वसेय्यादेर्विप्रकृष्टत्वात्। स्वगृहमृतौ तु त्र्यहम्। तदाह मनुः—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान्॥ (मनु० ५-१०१) इति।

मातुर्बान्धवान्। चकारादात्मपितृबान्धवयोर्ग्रहणम्। आप्तान् मित्राणि। "असपिण्डं निर्हृत्य त्रिरात्रम्" इत्यनेनैव सर्वप्राप्तौ पुनर्मातृबान्धवग्रहणं स्वगृहमरणादिप्रत्यासत्त्यन्तरेऽपि त्रिरात्रप्रापणाय" इति मेधातिथिः। स्वस्य मातुलाः=मातुः सोदरा भ्रातरः। तन्मरणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च।

आशौचं पक्षिणी रात्रिर्मृता मातामही यदि॥

इति बृहन्मनुस्मरणात्। "मातुले पक्षिणीं रात्रिम्" (मनु० ५-८१) इति मनुस्मरणाच्च।

यत्तु—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च। (या०स्मृ०३-२४)

इति याज्ञवल्कीयमेकरात्रम्, यच्च "मातुलश्वशुरश्वश्रूश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण" इति वैष्णवं चैकरात्रम्, तद्विदेशस्थसापत्न्याऽनुपनीतादिविषयम्। स्वगृहमरणे तु त्रिरात्रम्। तदाह प्रचेताः—

मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरौ।

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति॥ इति।

पित्रोश्च मातुलाः=मातुर्मातुलाः पितुर्मातुलाश्चेतियावत्। तन्मरणे पक्षिणी शुद्धिहेतुः।

श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्॥

इति स्मरणात्। स्वगृहमरणे तु त्र्यहम्। अङ्गिरोवचनात्। पत्न्यश्चैषां=आत्ममातृपितृमातुलान्यः तासामपि स्वगृहमरणे त्र्यहमन्यत्र पक्षिणी। पूर्वोदाहृतवाक्यात्। मातृपितृमातुलान्योश्चाऽऽशौचे पूर्वोक्तन्याय एव मूलम्। एषां प्रजाश्च याः=आत्ममातृपितृमातुलानां प्रजा अपत्यानि=आत्ममातुलपुत्राः, पितृमातुलपुत्राः, मातृमातुलपुत्राश्चेति। तन्मरणेऽपि पक्षिणी।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च। (मनु०५-८१)

इतिमानवात्। स्वगृहमरणे तु त्र्यहम्।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान्। (मनु० ५-१०१)

इति मानवात्। उपपादितं चैतदनन्तरम्। मातरश्च=आत्मपितृमातृमातुलानां मातरः आत्ममातामही, पितृमातामही, मातृमातामही चेति। तन्मरणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः। स्वगृहमरणे तु त्र्यहम्।

आचार्यवचने मूलमन्यत्राऽऽविष्कृतं मया।
कथं कथं चित्तदिह विचार्यं बहुदर्शिभिः॥ ५३। ५४॥

किं च—

श्वश्रूश्वशुरजामातृदौहित्रत्रिपदि स्मृतम्।
स्वगृहे तु त्र्यहं तुल्यं पक्षिण्येव परत्र तु॥ ५५॥

श्वश्रूश्वशुरेति। श्वश्रूश्वशुरजामातृदौहित्राणां स्वगृहमरणे त्रिरात्रं स्मृतं पूर्वैः। दौहित्रग्रहणं भागिनेयस्याप्युपलक्षणम्। तदाह प्रचेताः—

मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरौ।
मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति॥ इति।

कूर्मपुराणेऽपि—

त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरे चैतदेव हि। इति।

यमोऽपि—

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता।
पक्षिणी शालकानां स्यादिति शातातपोऽब्रवीत्॥ इति।

उभयोः श्वश्रूश्वशुरयोः। स्मृत्यन्तरेऽपि—

दौहित्रे भागिनेये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति। इति।

परत्र तु अन्यत्र तु मरणे पक्षिण्येव। तदाह वृद्धमनुः—

श्वशुरयोर्भगिन्यां च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्। इति।

जाबालोऽपि—

भागिनेये च दौहित्रे पत्यौ च दुहितुस्तथा।
बान्धवेषु च सर्वेषु पक्षिण्या शुद्धिरिष्यते ॥ इति।

मनुस्तु—

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ (१)

इति संस्कृताऽसंस्कृतदौहित्रभागिनेयविषयत्वेन त्रिरात्रपक्षिणीकल्पौ व्यवातिष्ठिपत्। यत्तु "श्वश्रूश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण" इति वैष्णवं तद्विदेशस्थविषयत्वेन, असवर्णश्वशुरविषयत्वेन वा व्याख्येयम्। यच्च—

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते।
शालके तत्सुते चैव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति बृहन्मनुवचनं तद्देशान्तरमृतिविषयत्वेन, अनौरसकन्यापतिविषयत्वेन, बालदौहित्रभागिनेयविषयत्वेन, अनौरसदौहित्रविषयत्वेन, व्यवहितभागिनेयविषयत्वेन वा व्याख्येयम्। इति न विरोधः ॥५५॥

किं च—

मातामहे च तत्पत्न्यामाचार्ये च त्रिरात्रकम् ॥
ऋत्विजि त्वसमीपस्थे एकाहं सन्निधौ त्र्यहम् ॥ ५६ ॥

मातामह इति। मातामहे प्रेते त्रिरात्रम्। तदाह हारीतः—

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं त्वसपिण्डतः। इति।

असपिण्डेऽसगोत्र इत्यर्थः। तत्पत्न्यां मातामह्यां प्रेतायां त्र्यहम्। (तदुक्तं, कूर्मपुराणे—

मातामहीनां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्।
एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि ॥ इति।

मातामहानामितिपाठे त्वेकशेषेणार्थलाभः। यत्तु—

अशौचं पक्षिणी रात्रिर्मृता मातामही यदि।

इति बृहन्मानवं तन्मातृसापत्नमातृविषयं, (सापत्न)मातृमातृविषयं वा। आचार्ये=उपनयि कृत्स्नवेदाध्यापके प्रेते त्र्यहम्। तदाह विष्णुः—

---

(१) वचनमिदं मनुस्मृतौ नास्ति। मिताक्षारायां तु "गुर्वन्ते" (या. ३-२४) श्लोकव्याख्यानावसरे वृद्धवशिष्ठनाम्ना समुदाङ्कितं विज्ञानेश्वराचार्यैः।

"आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण" इति । एतच्चान्यकर्तृकदाहादौ वेदितव्यम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ (मनु० ५-६५)

इति मनुना स्वकर्तृकदाहादौ विशेषाऽभिधानात् । गुरुराचार्यः । यच्च स्मृत्यर्थसारेण "मातामहाचार्यादीनां सर्वेषामविशेषेणैकग्रामे पक्षिणी" इत्युक्तं, तदपि त्र्यहाशौचप्रतिपादकवचनादर्शननिबन्धनमिति ध्येयम् । आचार्यपदं च तत्पुत्रपत्न्योरप्युपलक्षणम् । तदाह त्र्यहानुवृत्तौ गौतमः-"आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्येषु चैवम्" (गौ० १४-२७) इति । तत्पदं स्त्रियामप्यन्वेति । यत्तु—

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ (मनु०५-८०)

इति मानवं तदनौरसाऽसवर्णपुत्रपत्नीविषयम् । एतेन "आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायशिष्येष्वेकरात्रेण" इति वैष्णवं व्याख्यातम् । आचार्यपदं पत्नीपुत्रयोर्विशेषणम् । आचार्यपुत्रे त्वेकरात्रम् ।

आचार्यपुत्रीपुत्रेषु प्रेतेषु दिवसेन तु ।

इति शङ्खस्मरणात् । असमीपस्थे देशान्तरस्थे ऋत्विजि पुनर्मृते एकाहम् । याज्यर्त्विग्दौहित्रादीननुक्रम्य-"ग्रामान्तरे त्वेकाहः" इति स्मृत्यर्थसारात् । सन्निधौ=एकग्रामे तु त्र्यहम् । "त्रिरात्रमृत्विजां च" (बौ०१-५-११५)इति बौधायनस्मरणात् । ऋत्विक्पदं याज्यमप्युपलक्षयति

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च यावज्जीवार्त्विज्यकरणविषयम् । सकृदार्त्विज्यकरणे तु—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च । (मनु० ५-८१)

इति मानवं विज्ञेयम् ॥ ५६ ॥

किं च—

गुरुशिष्यसहाध्यायिमित्रश्रोत्रियनिर्गमे ।
दूरेऽहः पक्षिणी नो चेत्समीपे श्रोत्रिये त्र्यहम् ॥ ५७ ॥

गुरुरिति । गुरुरुपाध्यायस्तन्मृतौ दूरे देशभेदे अहोरात्रम् । तदाह कूर्मपुराणे—

एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सब्रह्मचारिणि । इति ।

बौधायनोऽपि-"त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वीत" (बौ०१-५-११२)

"आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु" (बौ०१-५-११४) इति। नो चेदेकदेशे पक्षिणी।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च।
आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि॥

इति बृहन्मानवात्। यत्तु—

मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरौ।
मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति॥

इति प्राचेतसं गुरौ त्रिरात्रं तद्गुरुपदस्याचार्यपरत्वात्तद्विषयम्। उपाध्यायपदं तत्पत्नीपुत्रोपलक्षणम्। "त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वीत" (बौ०१-५-११३) "आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु" (बौ०१-५-११४) इति बौधायनसस्मरणात्, "गुरौ गुर्वङ्गनासु च। आशौचं पक्षिणीं रात्रिं" इति बृहन्मानवाच्च। शिष्यः=अन्योपनीतः स्वाध्यापितः। तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम्। "शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण" इतिवैष्णवस्मरणात्। एकदेशमृतौ तु पक्षिणी।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च। (मनु०५-८१)

इति मानवात्। यत्तु-"शिष्यसतीर्थ्यसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रम् (बौ०-५-५-११६) इति बौधायनीयम्, यच्च त्र्यहानुवृत्तौ—"आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्येषु चैवम्" (गौ०१४-२७) इति गौतमीयम्, तत्स्वोपनीताध्यापितशिष्यविषयम्। सतीर्थ्यः=एकाचार्योपनीतः। यत्तु-

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्।

इति वृद्धमनुवचनं तदेकदेशाऽध्यापितशिष्यविषयम्। सहाध्यायी=एकस्माद्गुरोः सह कृत्स्नवेदाध्यायी। तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम्। "सहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण" इति वैष्णवात्। एकदेशे मृते च पक्षिणी। "पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च" (गौ०१४-१९) इति गौतमीयात्। मित्रं स्नेहादुपकारातिशयकारि। तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम्।

समानोदकानां त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम्।
मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा॥

इतिजाबालस्मरणात्। एकदेशमृतौ तु पक्षिणी।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च।
आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि॥

इति बृहन्मनुस्मरणात्। श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी। तस्मिन्नेकग्रामवासिनि देशान्तरमृतेऽहोरात्रम्।

एकाहं स्यादुपाध्यायस्वग्रामश्रोत्रियेषु च।

इति कूर्मपुराणात्, "एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिये" इत्याश्वलायनस्मरणाच्च। एकग्राममृतौ तु पक्षिणी।

एकग्राममृते कार्या पक्षिणी श्रोत्रिये तथा॥

इति ब्रह्मपुराणात्। प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये विशेषमाह-समीप इति। समीपे प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये ऽयहम्।

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। (मनु०५-८१)

इतिमानवात्। उप=समीपम्। सम्पन्ने=स्थिते। यत्तु--

त्र्यहं मातामहाऽऽचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्।

इति बार्हस्पत्यं तदपि मानवेन समानविषयम्। यत्तु—

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्॥

इति वृद्धमानवं तत्कथंचिद्विप्रकृष्टश्रोत्रियविषयम्। अत्र 'चेत्' शब्देन राजाऽनूचानग्रामेश्वरकुलपतिप्रभृतीनामप्याऽऽशौचं सूचितम्। तदाह जाबालः--

समानोदकानां त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम्।

मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा॥ इति।

मण्डलाऽधिपती राज्याऽनुवर्ती राजा। यत्तु--

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः। (मनु०५-८२)

इति मानवं तदुच्छास्त्रवर्तिराजविषयम्। यच्च--

"निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्। (या०३-२५)

इत्यत्राऽहःपदमहर्मात्रपरं मानवाऽनुरोधात्" इतिविज्ञानेश्वरव्याख्यानं तज्जाबालवचनेन,

निवासराजनि प्रेते जाते दौहित्रिके गृहे।

आचार्यपुत्रीपुत्रेषु प्रेतेषु दिवसेन तु॥

इतिशङ्खवचनेन च कथं न विरुध्यत इति चिन्त्यम्। न च तत्राप्यहःपदं अहर्मात्रपरमिति(१) शक्यं वक्तुम्। यथा गोत्रिमातृबन्धुगुरुमित्रेषु तथा मण्डलाधिपतावतिदेशात्। न च तच्चाहोरात्रमत्राहर्मात्रमित्येकेनाहःपदेनाऽभिधातुं शक्यते। शङ्खवचनेऽप्येष न्यायस्तुल्य इत्यलम्। तथा—

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ। (मनु०५-८२)

इतिमानवं,

(१) 'मिति केन हि शक्यं वक्तुम्' इति क० पु० पाठः।

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

इति(१) वृद्धमानवेनाऽनुसन्धेयम् । ग्रामेश्वरो ग्रामाधिपः । कुलपतिः समूहपतिः । ग्राममधि स्थिते शवे ग्रामस्याऽऽशौचम् ।

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति(२) कस्य चित् ।
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥

इतिबृहन्मनुस्मरणात् ॥ ५७ ॥

सपिण्डादिजननमरणनिमित्तमाशौचमुक्त्वा इदानीं निमित्तान्तरेऽपि तदाह--

अन्नमाशौचिनामश्नंस्तद्गृहे निवसेद्यदि ।
असगोत्रोऽपि तद्गोत्रैः सममाशौचभाग्भवेत् ॥ ५८ ॥

अन्नमाशौचिनामिति । आशौचिनामन्नमश्नंस्तद्गृहे च वसतोऽसगोत्रस्यापि मृतसपिण्डैः सममाशौचं भवति । एतच्चासपिण्डं शवं निर्हृत्य तदन्नभोजनतद्गृहवासयोर्द्रष्टव्यम् ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥

इतिकूर्मपुराणात् । एतेन

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशरात्रेण शुद्ध्यति । (मनु०५-१०२)

इति मनुवाक्यस्य "यद्यन्नमत्ति तेषां निर्हृत्याऽनिर्हृत्य वा उभयथाऽपि दशरात्रेण" इतिविवरणे नारायणसर्वज्ञस्य सार्वज्ञ्यमपहृतमेव । निर्हरणतदन्नाशनतद्गृहवासानां चकारेण समुच्चितत्वात् । तद्गोत्रैः सममित्यनेन शवजातीयाऽऽशौचसमत्वमुक्तम् । तदाह गौतमः-"अवरश्चेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो वाऽवरं तत्र शवोक्तमाशौचम्" (गौ० १४-२८) इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । इदं च द्रव्यलोभाभावे ? द्रव्यलोभेन तु विजातीयनिर्हरणे द्विगुणमाशौचम् । तदाह व्याघ्रः—

अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ।
वहेच्छवं तदाऽऽशौचं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेत् ॥ इति ।

दृष्टार्थे दृष्टप्रयोजनके । यत्तु विष्णुपुराणे—

योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः ।
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा ॥ इति ।

---

(१) 'मानवं वाऽनु' इति ख० पु० पाठः ।

(२) अयं पाठः पराशरमाधवीयः । एष एव च युक्त इति भाति । 'कर्हि चित्' इति तु शुद्धिचन्द्रिका क० ख० पु० पाठः ।

तदापद्विषयम् । द्रव्यलोभात्सवर्णशवनिर्हरणे तु जात्याशौचमेव । तदाह कूर्मः—

यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।
दशाहेन द्विजः शुद्ध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः ॥
अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति । इति ।

सपिण्डानां तु प्रेतनिर्हरणेऽपि नाशौचाऽऽधिक्यम् । तदाह देवलः—

विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
तेषां करोति यः कश्चित्तस्याऽऽशौचं न विद्यते ॥ इति ।

आदिशब्देन दाहादि । आधिक्यं 'आशौचस्य' इति शेषः । सोदकनिर्हरणे दशाहमाह स एव—

यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाथ दहेत वा ।
तस्याशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु त्र्यहं विदुः ॥ इति ।

अन्येषां वाहकदाहकव्यतिरिक्तानां सोदकानाम् । अत्र सर्वत्र पूर्णाशौचं निर्हरणतदन्नाशनतद्गृहवासेषु समुदितेषु ज्ञेयम् । केवलनिर्हरणादौ त्वाशौचान्तराऽभिधानात् । तदाह मनुः—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ (मनु०५-१०१)
यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशरात्रेण शुद्ध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ (मनु०५-१०२) इति ।

स्नेहाऽतिशयेन निर्हरणं बन्धुवच्छब्दार्थः । अत्रान्ते "न चेत्तस्मिन् गृहेवसेत्" इतिवदता पूर्वं निर्हरणगृहवासयोस्त्रिरात्रं, निर्हरणतदन्नाशनतद्गृहवासेषु च दशरात्रमित्युक्तं भवति । निर्हरणमात्रे त्वेकाहः इति । यत्तु—

यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिण्डः कथंचन ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाऽह्नि वै शुचिः ॥ (१)

इत्यङ्गिरोवचनं तदनाथब्राह्मणसंस्कारविषयम् । तदाह पराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥ इति ।

एतेन "असम्बन्धिनं प्रेतं द्विजं वहित्वा दहित्वा च सद्यःशौचं, सम्बन्धे त्रिरात्रम्" इति पैठीनसिवाक्यमपि व्याख्यातम् । यच्च "परश-

(१) (प्रेतस्य स्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।
वोढा चाऽग्न्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वाशुचिर्भवेत् ॥ इति ।) क०पु०नास्ति ।

द्योपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचैलोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः शुद्धो भवति" (बौ० ध०सू०१-५-११८)इति बौधायनीयं तदपि पूर्वेण समानार्थम्। अनभिसन्धिद्रव्याद्यनाकाङ्क्षा। द्विविधानामपि शवस्पर्शिनां धर्ममाह याज्ञवल्क्यः—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि।
इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ (या०३-१४) इति।

यद्यनापदि बुद्धिपूर्वं सकृदप्याशौचान्नमश्नाति तदा पूर्णाऽऽशौचम्। तदाह विष्णुः—"ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाऽन्नमश्नीयात्तस्य तावदाऽऽशौचं यावत्तेषाम्" इति। एवकारोऽप्यर्थः। कूर्मपुराणेऽपि—

यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवाऽपि कामतः।
तदाशौचे निवृत्ते तु स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ इति।

आपद्यकामतो भोजने त्वङ्गिराः—

प्रेतान्नमसपिण्डस्य यावदश्नात्यकामतः।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्सपिण्डानां कथंचन ॥ इति।

सपिण्डानामर्थान्मृतस्य प्रेतान्नमाशौचान्नं यावद्दिनमकामतो योऽश्नाति तस्याऽसपिण्डस्य ज्ञानदिवसात् तावन्त्यहान्यशौचं स्यादित्यर्थः। कूर्मपुराणेऽपि—

यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥ इति।

आशौचिनामिति सामान्योपादानात्सूतके मृतके चान्नभोजने दोषः। तदाहाङ्गिराः--

अन्तर्दशाहे भुक्त्वान्नं सूतके मृतकेऽपि वा।
असंस्पृश्यो भवेत्तावद्यावत्तद्व्रतमाचरेत् ॥ इति।

असंस्पृश्योऽशुचिः। तद्व्रतं तन्निमित्तं प्रायश्चित्तम्। तच्चाशौचान्ते। "अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्" इति विष्णुस्मरणात्। शङ्खोऽपि--

यस्तु भुङ्क्ते पराऽऽशौचे वर्णशोऽप्यशुचिर्भवेत्।
अन्ते स शुद्धः शुद्धिश्च तस्याऽप्युक्ता मनीषिभिः ॥ इति।

अन्ते आशौचस्य। शुद्धिः प्रायश्चित्तेन। यदीत्यनेन भोजनाद्यभावेपि संसर्गमात्रेणाऽऽशौचं भवतीति सूचितम्। तदाह बृहस्पतिः--

यस्तैः सहाऽसपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनम्।
बान्धवो वा परो वाऽपि स दशाहेन शुध्यति ॥ इति।

बान्धवः पितृबान्धवादिः। अङ्गिराः--

आदावारभ्य तु परः शावं भुञ्जीत नान्तरा।
सपिण्डः सह संशुध्येदधःशायी तु संयतः ॥ इति।

परोऽसपिण्डः। आदावाशौचस्य। शावं शवनिमित्तं धर्मम्। आशौचिभिः सह शयनासनादिकं करोति, आशौचमन्तरा न भुञ्जीत चेत्तदा सपिण्डः सह शुध्येदित्यर्थः। अशौच्यन्नभोजनदोषस्य क्वचिद॰पवादमाहाङ्गिराः--

ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषो ह्यग्निहोत्रिणाम्।
सूतके शाव आशौचे ह्यस्थिसञ्चयनात्परम्॥
अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नं न गर्हितम्।
भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत्॥ इति।

तथा सपिण्डानामपि न दोषः--

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्।

इतियमस्मरणात्। अत एव भारते--

अन्नं ददतु पानीयं दीपं ददतु कामतः।
ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम्॥ इति॥ ५८॥

असपिण्डनिर्हरणाऽऽशौचप्रसङ्गेन तद्दाहेऽपि तदाह—

असगोत्रमपि प्रेतं दाहयेद्यः कथंचन।
स चाऽपि गोत्रिभिस्तुल्य आशौचे मुनिभिः स्मृतः॥५९॥

असगोत्रमपीति। योऽसगोत्रमसपिण्डं प्रेतं कथंचन केनाप्यभिसन्धिना दाहयेद्दहेत्सोऽप्याशौचविषये गोत्रिभिः=सपिण्डैः। तुल्यः=समानः। पूर्वैः (मुनिभिः) स्मृतः। इदं च दाहानन्तरं तद्गृहभोजने द्रष्टव्यम्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

सजातिमसपिण्डं तु दग्ध्वा तद्गृहभोजिनः।
स्वजात्युक्तमशौचं तु चरन्तीह(१) सुबुद्धयः॥ इति।

भोजनाऽभावे तु त्रिरात्रम्।

सर्वे वर्णाः सजातीयान् दग्ध्वा त्र्यहमशौचिनः।

इति ब्राह्मात्। इदमपि तद्गृहवासे। तदन्नभोजनतद्गृहवासाभावे त्वेकरात्रम्।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत्।
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति॥

इति दाहाऽधिकारे ब्रह्मपुराणात्। अन्यत्र प्रक्रान्तेभ्यः आचार्यादिभ्यः अन्यान् दग्ध्वा यदि तदन्नभोजनं न कुर्यान्न च तैः सह संवसेदित्यर्थः। यद्वाऽन्यत्र(२) सपिण्डान् सूतकिनो विहाय यो भोजनं कुर्यात्तैः सह च

---

(१) 'चरन्ति हि' इति ख॰ पु॰ पाठः।
(२) 'दग्धसपिण्डान्' इति ख॰ पु॰ पाठः।

न संवसेत् इति सम्बन्धः। इदमपि स्नेहाऽनुबन्धेन दाहे द्रष्टव्यम्। अनाथब्राह्मणस्य धर्मार्थे दाहकरणे त्वाह पराशरः—

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम्।
वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुध्यति ॥ (परा०३-४१) इति।

पैठीनसिरपि—"असम्बन्धिनं द्विजं वहित्वा च दहित्वा च सद्यः शौचम्" इति।

वृद्धपराशरोऽपि—

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति।
वोढा चैवाऽग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति ॥ इति।

वहित्वेत्यादाविडागमश्छान्दसः। संस्कारो दाहः। असगोत्रमित्यनेन समानोदकदहनेऽपि दशाहाऽऽशौचं सूचितं तदाह देवलः—

यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा।
तस्याऽऽशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु त्र्यहं विदुः ॥ इति।

अन्येषां दाहकव्यतिरिक्तानाम्। अपिशब्देनासवर्णदहनेऽपि तज्जातीयाऽऽशौचमित्युक्तम्। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः।
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा ॥ इति।

कथंसनेत्यनेन लोभाद्यभिसन्धिना दहनेऽपि दशाहाद्यशौचमित्युक्तम्। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

दाहयित्वा तु मूल्येन गुरुं प्रेतं भवेत्ततः।
आशौचं दशरात्रं तु शिष्यस्येति विनिश्चयः ॥ इति।

मूल्येन प्रेतं दाहयित्वा गुरुं तु तदभावेऽपि दाहयित्वेत्यन्वयः।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्।
प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ (मनु०५-६५)

इतिमनुना गुरुशिष्यसम्बन्धपुरस्कारेणैव दहने दशरात्राऽभिधानात्। शिष्य इति दाहकमात्रोपलक्षणम्। सोऽपीत्यनेनैव प्रकृतसिद्धौ चकारोपादानमनुगमनरोदनाद्यशौचसमुच्चयार्थम्। तत्राऽनुगमनाऽऽशौचमाह याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणेनाऽनुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित्।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ (या०३-२६) इति।

इदं च समानोत्कृष्टजात्यनुगमनविषयम्। अपकृष्टजातिषु पृथगभिधानात्। अत एव मनुः—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ (मनु०५-१०३) इति ।

ज्ञातिं मातृसपिण्डं बन्धुं वा । सपिण्डाऽनुगमनस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमसपिण्डं समानमुत्कृष्टं वा । एतच्च बुद्धिपूर्वाऽगमने । तदाह कूर्मः—

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत्तु कामतः ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । इति ।

अत्र विशेषमाह शङ्खः—

अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।
सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति ॥ इति ।

अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वान्न भोजननिवर्तकत्वम् । समानकार्यत्वाऽभावात् । प्राणायामैस्त्रिभिः । कपिञ्जलन्यायात् । अपकृष्टजात्यनुगमनाऽऽशौचमाह पराशरः—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (परा०३-४३)
शवं च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥(परा.३-४४)
प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ (परा० ३-४५)
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥(परा०३-४६)इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियाद्यनुगमनेऽपि सचैलस्नानाऽग्निस्पर्शघृतप्राशनादयो भवन्ति । एवमेव क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राऽनुगमने एकरात्रद्विरात्रे । वैश्यस्य शूद्राऽनुगमने चैकाह इत्यूहनीयम् । कूर्मोऽपि—

एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याद्द्विदिनेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥ इति ।

इदं च कामत एवाऽनुगमने ज्ञेयम् । अकामतोऽल्पाशौचदर्शनात् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

सर्वेषां स्यादहोरात्रं सर्वाऽनुगमनादपि ।
शवस्पर्शविधानोक्तं विहितं सार्ववर्णिकम् ॥ इति ।

शवस्पर्शविधानोक्तमेव सार्ववर्णिकमाशौचमत्राऽपि विहितमित्यर्थः । एवं च यत्पराशरवचने अज्ञानपदं तच्छास्त्रार्थाऽपरिज्ञानपरमिति सिद्धम् । यत्तु विज्ञानेश्वराचार्यैः 'ब्राह्मणस्य वैश्याऽनुगमने पक्षिणी क्षत्रियस्य शूद्राऽनुगमने च पक्षिणी इत्यूहनीयम्' इत्युक्तं तत्पराशरकृ-

मेपुराणादिवचोविरोधाच्चिन्तनीयम् । एवं निषेधे जाग्रति कथं शूद्रा अनुगन्तव्या इत्यत आह पराशरः—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।
द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ इति । (परा०३-४८)

उदकमुदकक्रिया सा अन्ते यस्य कर्मणो दाहादेस्तदुदकान्तम् । निर्वर्त्य यदा शाद्वलाद्युपस्थिता भवेयुस्तदा द्विजैरनुगन्तव्या इत्यर्थः । शूद्रस्य तु द्विजात्यनुगमने सज्योतिराशौचम् । तदाह पारस्करः—

स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥ इति ।

"रात्रौ चेत्सूर्योदयेन" इति । तथा मृतासपिण्डोद्देशेन रोदनेऽप्याशौचम् । तत्र ब्राह्मणोद्देशेनाह पारस्करः—

अस्थिसञ्चयनादर्वाग्रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य तूर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

दशाहान्तरस्थिसञ्चयनादर्वाक् स्नानम् । ऊर्ध्वं तस्मादाचमनमिति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु ।
तावद्योऽबान्धवस्तत्र रौति तद्बान्धवैः सह ॥
तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

आहृतान्यसञ्चितानि । अबान्धवोऽसपिण्डः । स्नानात्सचैलात् । तदाह कूर्मः—

अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेत्तदा ।
स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः ॥ इति ।

यत्तु—

सजातेर्दिवसेनैव द्व्यहात्क्षत्रियवैश्ययोः

इतिपारस्करवचनं तद्गृहं गत्वेत्युपक्रमाद् गृहगमनपूर्वकरोदने द्रष्टव्यम । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्योद्देशेन रोदनेऽहोरात्रम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

अनस्थिसञ्चयाद्विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः ।
तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥ इति ।

द्वितीयेऽहनि प्राप्ते इत्यर्थः । यत्तु द्वितीयेऽहनीत्यस्य द्व्यहेनेति हारलताविवरणं तत्—

अस्थिसञ्चयनादर्वागेकाहं क्षत्रवैश्ययोः ।

इति स्वोदाहृतकूर्मवचनाऽप्रतिसन्धाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । इदं च तद्गृहगमनाऽभावे । तद्गृहं गत्वा रोदने तु "द्व्यहात्क्षत्रियवै-

र्ययोः" इति पारस्करोक्तं द्रष्टव्यम् । तद्गृहं गत्वेत्युपक्रमात् । अस्थि-सञ्चयनोत्तरकालं तु सज्योतिः ।

अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ।

इति कूर्मवचनोत्तरार्धात् । ब्राह्मण इति ब्राह्मणोद्देशेन क्षत्रियादीनां रोदने स्नानमात्रमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे तु—

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

इतिस्नानमेवोक्तं तत्तद्बान्धवसाहित्यव्यतिरेकेणाश्रुपातमात्रविषयम् । ब्राह्मणस्य शूद्रोद्देशेन त्रिरात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

अनस्थिसञ्चिते शूद्रे ब्राह्मणो रौति चेज्जडः ।
तदा सचैलं स्नातस्तु शुद्ध्यते दिवसैस्त्रिभिः ॥
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

कौर्मेऽपि—

अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रौतिचेद्ब्राह्मणः स्वकैः ।
त्रिरात्रं स्यात्तथाऽऽशौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ॥ इति ।

इदं तु तद्गृहं गत्वा रोदने द्रष्टव्यम् । तदाह पारस्करः—

अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

(१)कौर्मेऽपि—

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्द्विजातयः ।
अहोरात्रेण शुद्ध्यन्ति वाससां क्षालनेन च ॥ इति ।

प्रसङ्गात् स्थानान्तरमेलने(२)सर्वोद्देशेन सर्वेषामपि रोदने स्नानमेव तदाह विष्णुः—"सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातनं कृत्वा स्नानेन, अकृतेऽस्थिसञ्चयने तु सचैलस्नानेन" इति । रोदनं विना विलापदानमात्रं(३) शूद्रोद्देशेन कृत्वाऽहोरात्रेण ब्राह्मणः शुद्ध्यति । तदाह पारस्करः—

मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।
वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥ इति ।

क्षत्रियादीनां क्षत्रियोद्देशेन वैश्यादीनां च वैश्योद्देशेन रोदने सचैलं स्नानमेव । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ।
कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूद्रजन्मनाम् ॥ इति ।

---

(१) 'कौर्मेऽपि' इति ख० पु० नास्ति ।
(२) 'मेलने तु' इति ख० पु० पाठः ।
(३) 'विलापमात्रं' इति ख० पु० पाठः ।

अन्येषां ब्राह्मणातिरिक्तानां क्षत्रविट्शूद्रोद्देशेनाकृतेऽस्थिसञ्चये रोदने सचैलं, अन्यथा केवलं स्नानमित्यर्थः। क्षत्रियवैश्ययोर्वैश्यशूद्रोद्देशेनैकान्तराद्युद्देशेन च रोदनं यद्यपि विशेषो न श्रूयते तथाऽपि ब्राह्मणस्याऽनन्तरैकान्तरवर्णोद्देशेन यदाऽऽशौचं तदेतदत्राऽपि ज्ञेयम्। न्यायसामान्यादिति। शूद्रस्य तु द्विजातिमात्रोद्देशेन रोदने सज्योतिराशौचम्। तदाह पारस्करः—

स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति॥ इति।

अनुगमनं रोदनस्याऽप्युपलक्षणम्। रात्रौ चेत्सूर्योदयेनेति॥५९॥

दाहनिमित्ताऽऽशौचनिर्णयप्रसङ्गेन दाहे कालविशेषेणाऽऽशौचे विशेषमाह—

अन्तर्दशाहदाहे तु शेषतः शुचयोऽखिलाः॥
बहिर्दशाहदाहे तु दाहादित्रिदिनं स्मृतम्॥ ६०॥

अन्तर्दशाहेति। प्रोषितस्य सन्निहितस्य वा यस्मिन् दिने प्राणवियोगः तस्मिन्दिने दैवान्मानुषाद्वाऽपराधादनिष्पन्नो दाहो यदि दशाहमध्य एव द्वितीयतृतीयादिदिनेषु देहाऽस्थिपर्णशराणामन्यतमस्य क्रियते तदा मरणदिनमारभ्य यावन्त्यवशिष्टानि दिनानि तैरेव सर्वेऽपि सपिण्डाः शुचयो भवन्ति। तद्दाहदिनमारभ्य दशाहाऽऽशौचं कुर्युरित्यर्थः। इदं चाऽनाहिताग्निमरणविषयम्। आहिताग्नेस्तु दाहदिनमारभ्यैवाऽऽशौचस्य विधानात्। तदाहाङ्गिराः—

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि॥ इति।

शङ्खोऽपि—

मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाऽग्निना।
दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः॥ इति।

दशाहादूर्ध्वं तु देहाऽस्थिपर्णशराऽन्यतमदाहे दिनत्रयमाशौचं सर्वेषां स्मृतं पूर्वैः। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः।
तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि॥
सुपिष्टैर्जलसम्मिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाऽग्निना।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा तु बान्धवैः॥
एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ इति।

पुत्रव्यतिरिक्तस्य दाहकर्तुस्त्रिरात्रमेव। तदुक्तं विश्वादर्शे—"प्रतिकृ-

तिदहने त्वग्निदस्य (१)त्रिरात्रम्" इति। अगृहीताऽऽशौचस्य पुत्रस्य दशरात्रमेव। गृहीताऽऽशौचस्य त्रिरात्रमिति, "द्वादशवर्षादिप्रतीक्षाऽनन्तरं पर्णशरदाहे तु पुत्राणां गोत्रजानां च त्रिरात्रम्" इतादिवोदास कल्पतरुप्रभृतयः। द्वादशवर्षादर्वाक् पुत्राणां दशरात्रमेवेति दिक्। न चात्र त्रिरात्राऽऽशौचं पर्णशरदाहे एवेति शङ्कनीयम्। "अनाहिताग्नेर्देहस्तु" इत्यनेन देहस्याऽस्थ्नामलाभे "पालाशीं प्रतिकृतिं चाऽपि कारयेत्" इतियज्ञपार्श्वे अस्थ्नां च पर्णशरात्प्रागुपक्रमात्। एतच्चाऽनाहिताग्निविषयम्। "अनाहिताग्नेर्देहस्तु" इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्युपसंहारात्। आहिताग्नेस्तु दाहे पूर्णमेवाऽशौचम्। "आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववच्छौचम्" (व० ४-३०) इतिवसिष्ठस्मरणात्। पुनः संस्कारोऽत्र देहास्थिपर्णशराऽन्यतमदाहः। तस्यैकादशाहश्राद्धमपि दाहदिनादेवैकादशाहे कार्यमित्याह कात्यायनः—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताऽहनि सर्वदा॥ इति।

ध्रुवाणि मासिकादीनि। अपरोऽपि विशेषः श्राद्धकल्पलतायामस्माभिर्विस्तरेणाऽऽविष्कृत इति नेहोच्यते॥ ६०॥

यदुक्तं दशाहाऽनन्तरं दाहे त्रिरात्राशौचमिति, तदेव विषयविशेषे व्यवस्थापयति—

आशौचस्य ग्रहो येषां पूर्वं नाऽभूत्तु गोत्रिणाम्।
अनेकाब्दान्तरायेऽपि दाहादित्रिदिनं समम्॥ ६१॥

आशौचस्येति। तुशब्दो विषयविशेषसमर्पणार्थः। येषां गोत्रिणां सपिण्डानां पूर्वं मरणश्रवणकाले कथंचित् दैवान्मानुषाद्वाऽपराधादाशौचस्य ग्रहोऽङ्गीकारो नाभूत् तेषामनेकैरब्दैरन्तराये व्यवधानेऽपि न "मासत्रये त्रिरात्रम्" इत्यादिव्यवस्था किं तु दाहदिनमारभ्य त्रिरात्रमेव सर्वेषां समानं न श्रवणादिकालभेदेन भिन्नम्। नाऽपि दाहकाऽदाहकभेदेन वा भिन्नमिति। तदाहाङ्गिराः—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाऽशौचं चेत्कथं च न।
कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम्॥ इति।

नाशौचं चेद् गृहीतमितिशेषः। इदमप्यनाहिताग्निविषयमेव। आहिताग्नेः "शववच्छौचम्" (व० ४-३०) इत्यभिधानात्॥ ६१॥

(१) 'ग्निदे स्यात्त्रि' इति ख० पु० पाठः।

तर्हि श्रवणकाल एवाऽऽशौचग्राहिणां कथमित्यत आह—

प्राग्ग्राहिणां तु नैवं स्यात्कर्तुस्त्वस्ति तथाऽपि च ।
कर्ता चेत्तनयः पूर्वाग्रहे पूर्णमुदीरितम् ॥ ६२ ॥

प्राग्ग्राहिणामिति । प्राक् मरणश्रवण एव गृहीताऽशौचानां सपिण्डानां पुनर्दाहकाले एवं त्रिरात्राऽऽशौचं न स्यात् । किं तु पूर्वाऽऽशौचग्रहणेनैव शुद्धिः । तर्हि दाहकर्तुः कथमित्यत आह—कर्तुरिति । कर्तुर्दाहकस्य तथाऽपि पूर्वं मरणश्रवणकाले गृहीताऽऽशौचस्याऽपि पुनर्दाहकाले त्रिरात्राऽशौचमस्ति । तु शब्दो विशेषाऽभिधानार्थः । किमेतत्पुत्रसाधारणं नेत्याह—कर्ता चेदिति । [तनयः] पुत्रश्चेत् कर्ता पूर्वं त्वाऽगृहीताऽऽशौचः पितृदाहं करोति तदा पूर्णमेवाऽऽशौचमुदीरितं पूर्वैः । 'पूर्वाग्रहे' इत्यनेन गृहीताऽऽशौचस्य पुत्रस्याऽपि दाहकाले त्रिरात्राऽऽशौचमस्त्येवेति ध्वनितम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीधर्माधिकारि रामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामकविनायकपण्डितकृतायां षडशीतिविवृतौ शुद्धिचन्द्रिकायामसगोत्राऽऽशौचप्रकरणम् ।

पूर्वं सवर्णसापिण्डाऽऽशौचमभिहितमिदानीमसवर्णसापिण्डाऽऽशौचमाह—

उत्तमाऽधमसापिण्ड्ये जनने मरणेऽपि च ।
उत्तमाऽऽशौचमानं यत्तदेव स्याद्द्वयोरपि ॥ ६३ ॥

उत्तमेति । उत्तमो ब्राह्मणादिः । पूर्वपूर्वो वर्ण उत्तरोत्तरवर्णाऽपेक्षया । अधमः क्षत्रियादिः । उत्तरोत्तरवर्णः पूर्वपूर्ववर्णाऽपेक्षया तौ उत्तमाऽधमौ तयोः सापिण्ड्यं एकशरीरावयवान्वयरूपम् । तच्च त्रिपुरुषमेव । तदाह शङ्खः—

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः—एकस्माद् ब्राह्मणादेर्जाताः पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयमातृजन्याः त एव पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः ते एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्शौचाः भिन्नशौचाः तेषां पिण्डस्त्रिष्वावर्तते त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति । अन्ये तु 'पृथग्धनाः' इति पठन्ति । तस्याऽपि पितृजातीयत्रिभा-

णादन्यथा विभागभाज इत्यर्थः। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपूरुषम्।
ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्तार्थभागिनाम्॥ इति।

ब्राह्मणैरिति क्षत्रियाद्युपलक्षणम्। अविभक्तार्थभागिनामित्यविभक्तानां पितृजातीयाऽऽशौचप्राप्त्यर्थम्। [अतएव] वृद्धपराशरोऽपि—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु॥ इति।

तस्मिन् सापिण्ड्ये विद्यमाने जनने मरणे च जाते यदुत्तमस्य ब्राह्मणादेराशौचमानं दिनपरिमाणं तदेव द्वयोरुत्तमाधमयोरप्याशौचे परिमाणं स्यात्। यद्यपि शूद्रापेक्षयोत्तमाः ब्राह्मणक्षत्रियविशः, ब्राह्मणापेक्षया चाधमाः क्षत्रविट्शूद्राः इत्येवमुत्तमाऽधमानामनेकत्वाद्द्वयोरिति नोपपद्यते तथाऽप्युत्तमत्वाऽधमत्वोपाधिद्वयवशीकरणाद् द्वयोरिति व्यपदेशः। तथा चायमर्थः—ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा दशाहमाशौचम्। तथा क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा द्वादशाहम्। वैश्यस्य शूद्रे बन्धौ जाते मृते वा पञ्चदशाहम्, तथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोर्बन्ध्वोर्जातयोर्मृतयोर्वा दशद्वादशदिनानि। क्षत्रियस्य ब्राह्मणे बन्धौ जाते मृते वा दशाहमिति। स्वस्वसमानजातीयेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा स्वस्वजातीयमाशौचमिति स्थितमेव। तदाहतुः कूर्मबौधायनौ—

क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः।
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥

तेषां जननादिनिमित्ताऽऽशौच इति। ब्रह्मपुराणेऽपि—

बान्धवेषु च विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिषु।
मृतेषु वाऽथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥
क्षत्रियस्याऽथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा।
जायते म्रियते बन्धुस्तत्राऽऽशौचं स्वकं भवेत्॥ इति।

अत्रैव विषये कूर्मः—

राजन्यवैश्या अप्येवं हीनवर्णासु योनिषु।
स्वमेव शौचं कुर्यातां विशुद्ध्यर्थं न संशयः॥ इति।

तथोत्तमाशौचमेवाधमेन कार्यम्। तदाऽऽह ब्रह्मपुराणम्—

शूद्रा वैश्याः क्षत्रियास्तु क्रमादुत्तरजातिषु।
बान्धवेषु चरन्त्यत्र यत्संख्यं तेषु विद्यते॥ इति।

मनुकूर्मावपि—

सर्वे तूत्तमवर्णानां शौचं कुर्युरतन्द्रिताः ।
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वमशौचं स्वयोनिषु ॥
शूद्रविट्क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः ॥ इति ।

विष्णुरपि—"हीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदाऽऽशौचव्यपगमे शुद्धिः" अत्र विरुद्धानि (१)वचनानि दृश्यन्ते । तथाह दक्षः—

वर्णानामानुपूर्व्येण स्त्रीणामेको यदा पतिः ।
दशाहषट्त्र्यहैकाहाः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥ (द० ६-१७)

हारीतोऽपि—

शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।
षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ इति ।

विष्णुरपि-"ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे त्रिरात्रेण" इति । शङ्खोऽपि—

एकरात्रं त्रिरात्रं च षड्रात्रं मासमेव च ।
शूद्रे सपिण्डे वर्णानामाशौचं क्रमशः स्मृतम् ॥ (शं०१५-१७)
त्रिरात्रमथ षड्रात्रं पक्ष एकस्तथैव च ।
वैश्ये सपिण्डे वर्णानामाशौचं क्रमशः स्मृतम् ॥ (शं०१५-१८)
सपिण्डे क्षत्रिये शुद्धिः षड्रात्राद्ब्राह्मणस्य तु ।
वर्णानां परिशेषेण द्वादशाहेन निर्दिशेत् ॥ (शं०१५-१९) इति

क्षत्रियमरणे परिशेषाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणामित्यर्थः । कूर्मपुराणेऽपि—

षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।
वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमुच्यते ॥
अर्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।
शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमुच्यते ॥
षड्रात्रं द्वादशाहं च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।
आशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥ इति ।

अत्रायं समुदायार्थः—ब्राह्मणस्य ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा दशषट्त्र्येकदिनान्याशौचम् । तथा क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा द्वादशषट्त्रिदिनानि । वैश्यस्य वैश्य

---

(१) 'अत्र च विरुद्धानि वाक्यानि' इति ख० पु० पाठः ।

शूद्रेषु बन्धुषु [जातेषु] मृतेषु वा पक्षषड्रात्रे । शूद्रस्य शूद्रे बन्धौ जाते मृते वा मासमिति । ब्राह्मणादिजननमरणयोः पुनः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिजातीयमेवाशौचमिति । अस्याऽपि विरुद्धार्थमाह (१)बृहस्पतिः—

शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।
सप्तपञ्चत्रिरात्रैस्तु क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ इति ।

तमेवं विरोधं परिजहार हारलता यथा—'दक्षवचनं यथाक्रमविवाहोढाऽपत्याशौचविषयम् । 'वर्णानामानुपूर्व्येण' इत्यानुपूर्व्यवचनात् । न च वर्णपदेनानुपूर्व्यपदमन्वेति । अर्थातिरेकाभावात् । न च दशाहादिपदैरन्वेति । यथासंख्यन्यायेनैव तदर्थलाभात्, व्यवहितान्वयाच्च । तस्मादानुपूर्व्येण यथाक्रमविवाहेनैव यदा एकपतिरित्यर्थलाभो भवति । बार्हस्पत्यं तु व्युत्क्रमविवाहोढऽपत्याशौचविषयमर्थाद्भवति । व्युत्क्रमविवाहस्य निषिद्धत्वेन प्रायश्चित्तनिमित्तत्ववदधिकाऽऽशौचनिमित्तत्वस्याऽपि युक्तत्वादिति । तन्मन्दम् । दक्षवाक्यस्य वर्णानां क्रमेणैकरात्राद्याशौचप्रतिपादकैः "आशौचं क्रमशः स्मृतम्" इत्यादिशङ्खकूर्मादिवाक्यैः समानार्थत्वेनाऽप्रस्तुताऽऽनुपूर्व्यविवाहविषयत्वाभावात् । किं च यथा "प्रसवे सूतकं भवेत्" इत्यस्य व्यवहितस्याऽपि सम्बन्ध्यपेक्षायां वर्णानामित्युपतिष्ठते, तथा प्रकाराकाङ्क्षायामानुपूर्व्येणेत्येतदपि सम्बध्यते इति न दोषः । तस्माद्देशाचारतो व्यवस्थैषां पक्षाणां बाच्या । आह च ब्रह्मपुराणम्—

देशधर्मप्रमाणत्वात् षड्रात्रं क्षत्रियेष्वथ ।
त्रिरात्रमपि वैश्यस्य शूद्रेष्वेकाहमेव च ॥ इति ।

उपलक्षणमेतत्सप्तरात्रादीनामप्येषैव दिगिति । आपदनापत्कल्पत्वेन गुणवदगुणवद्विषयत्वेन स्निग्धाऽस्निग्धविषयत्वेन वा व्यवस्थेति सर्वं सुस्थम् । एतेषामनुलोमजादीनां मूर्द्धावसिक्तादीनां स्वस्वजातीयभ्रातृजननमरणयोराशौचं प्रागेवाऽभिहितम् । विजातीयपत्नीनां जीवति भर्तरि तज्जातीयं मृते स्वस्वजातीयमेव । तदाह विष्णुः—"पत्नीनां दासानां चाऽनुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिन्यात्मीयम्" इति ॥६३॥

"त्रिरात्रमुपनीतेः प्राक्" (षड०) इत्यत्र शूद्राणामुपनयनाभावात्तत्स्थानापन्नाद्विवाहात्प्राक् त्रिरात्रमित्युक्तं तस्याऽपवादमाह—

अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम् ॥
मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ॥ ६४ ॥

(१) 'विशुद्धार्थमाह' इति ख० पु० पाठः ।

अनूढभार्येति। तुशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः, अर्थान्तरप्रस्तावनार्थो वा। अनूढभार्योऽकृतविवाहः शूद्रः षोडशाद्वर्षादनन्तरं चेन्म्रियते तस्य बान्धवाः सपिण्डाः मासाच्छुध्यन्ति कर्मार्हा भवन्ति। तदाह शङ्खः—

अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम्।
मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासं तस्याऽपि बान्धवाः॥
शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा (शं०१५-६-७)

ननु अनूढभार्यस्य शूद्रस्य षोडशवर्षादनन्तरं मासाऽऽशौचमभिदधताऽनेन वाक्येन [यत्] आषोडशाद्वर्षात्त्रिरात्राऽऽशौचमुक्तं भवति तदनुपपन्नम्। अनेकवचनविरोधात्। तदाहाङ्गिराः—

शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः।
अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते॥
षड्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रस्सन् म्रियते यदि।
मासिकं तु भवच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम्॥ इति।

न्यूनत्रिवर्षस्य पञ्चाहं त्रिवर्षाऽनन्तरं षड्वर्षपर्यन्तं द्वादशाहं षड्वर्षाऽनन्तरं मासमिति [यावत्]। हारीतोऽपि—

आमौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्चाऽऽधनुर्ग्रहात्।
आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात्॥ इति।

अत्राप्याङोऽनुप्रसङ्गः। तेन शूद्रोऽप्यावस्त्रग्रहादित्यर्थः। एतन्मरणे त्रिरात्राऽऽशौचमनुवर्तते। तथा च वस्त्रद्वयग्रहणानन्तरं शूद्रमरणे[त्र्यहम्] आशौचमिति। [तथा च] ब्रह्मपुराणमपि—

विप्रो ह्यनुपनीतस्तु राजा चैवाऽधनुर्ग्रहात्।
अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः, शूद्रस्त्ववस्त्रयुक्॥
म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव हि।
द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः॥
पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम्। इति।

अत्र केचित्—परस्पराविरोधादेषामुपेक्षैवेति। तन्न। प्रामाणिकाऽनेकनिबन्धोदाहृतानामुपेक्षाया अन्याय्यत्वात्। यत्तु पञ्चषड्वर्षवस्त्रद्वयग्रहस्यानन्तरं मासाऽऽशौचं सगुणशूद्रविषयं षोडशवर्षाऽनन्तरं मासाऽऽशौचं निर्गुणविषयमिति। तदसत्। कर्मादयोऽपि शूद्रस्य गुणाः तेषां च पञ्चवार्षिकादावसम्भवात्। न चैषां वचनानां कृतविवाहशूद्रविषयत्वमिति वाच्यम्। पञ्चवार्षिकादेर्यौवनाऽभावेन विवाहयोग्यताऽभावात् "युवाऽधीमान्" इत्यनेन च तस्यैव तद्विधानात्। न चैतन्नैषर्णिकविषयम्। पुंस्त्वपरीक्षादेर्दृष्टार्थत्वेन सर्ववर्णसाधारण्यात्। त-

स्माद्विरुद्धमेतदिति। अत्रोच्यते। "शूद्रस्त्ववत्सरयुक्" "शूद्रो वत्सरद्वय-ग्रहात्" इतिब्राह्महारीतवाक्ययोर्वर्षविशेषाऽश्रवणाद्यथाकालकृतवि-वाहविषयत्वेन व्यवस्थेति न विरोधः। यत्राऽपि ब्राह्माङ्गिरसवाक्ययोः पञ्चषड्वार्षिकताश्रवणात्तादृशयोश्च विवाहयोग्यताऽभावात् कृतविवा-हविषयत्वं न सम्भवतीति विरोधः प्रतिभाति, तत्राऽप्येवं परिहारः—

त्रैवर्णिकानां संस्कारबाहुल्याद् गृहिणीविधिः।
यथोक्तेनैव कालेन शूद्राणां स निजेच्छया॥

इतिवृद्धवसिष्ठवाक्येनाभिहितः। अस्य चायमर्थः-त्रैवर्णिकानां विवाहप्राक्कालीनानामुपनयनवेदाध्ययनवेदव्रतस्नानादीनां नियतका-लानां संस्काराणां बाहुल्यात्प्रतिपदोक्त एककाले विवाहः। शूद्राणां तु विवाहात्प्राक् चौलाऽनन्तरं नियतकालसंस्कारान्तराऽभावाद्यथोपपत्ति-विवाहः इति। तेन पञ्चमषष्ठयोरपि वर्षयोर्विवाहसम्भवात् शूद्रस्य-मासाऽशौचाऽभिधानं न विरुद्धमिति। अत एव स्मृत्यर्थसारे-"स्त्रीणां शूद्राणां च विवाहादूर्ध्वं जात्याशौचम्" इत्यभिहितम्॥ ६४॥

शूद्राऽऽशौचप्रसङ्गेन स्मृतं दासाद्याशौचमाह—

स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासात्तु कर्मसु॥
योग्याः स्युर्मासतो दासी सूता चेत्स्पृश्यतामियात्॥ ६५॥

स्वामिशौचेनेति। दासा आद्या येषां ते दासाद्याः। दासाश्च पञ्च-दशप्रकाराः। तदुक्तम्—

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः॥
मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः॥ इति।

यत्तु मनुना—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः॥ (मनु०८-४१५)

इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषामपि दासत्वप्रतिपादनाय, न त्वन्यप-रिसङ्ख्यार्थम्। यद्यपि पणजितत्वादिकं सर्ववर्णेषु सम्भवति, तथा-ऽप्युत्तरोत्तरा एव वर्णाः पूर्वपूर्ववर्णस्य दासाः। न पूर्वपूर्वा उत्तरो-त्तरस्य।

वर्णानामानुलोम्येन न दास्यं प्रातिलोम्यतः।

इत्याङ्गिरसस्मरणात्। आद्यशब्देन शिष्यान्तेवासिभृतका गृह्यन्ते।

दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः।
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके॥

इतिबृहस्पतिस्मरणात्। अन्तेवासी=शिल्पशिक्षार्थी। मूल्येन कर्मकरो भृतकः। शिष्यो वेदविद्यार्थी। एते दासाद्याः स्वजननमरणयोः स्वाम्याशौचकालेन स्पृश्या भवन्ति। यो यज्जातीयस्य समस्योत्कृष्टस्य वा दास्यं करोति, स तज्जातीयाऽऽशौचकालेनैव स्पृश्यो भवतीत्यर्थः। तदाहाङ्गिराः—

दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत्।
तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम्॥ इति।

हारीतोऽपि—

मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चाऽनुलोमतः।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम्॥ इति।

यौतकं पृथक्भूतं स्वजात्युक्तम्। तदाह विष्णुः—"पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिन्यात्मयिम्" इति। एतच्च स्वामिगृहावस्थितानां ज्ञेयम्। "एकत्र वासिनः" इति बार्हस्पत्यात्। 'स्पृश्या' इत्यनेन कर्मकरणयोग्यत्वमुक्तम्। तदाह शातातपः—

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः॥ इति।

मूल्यकर्मकराः शूद्राः=भृतका इत्यर्थः। एतेन स्वामितुल्यमाशौचमित्यादावाशौचशब्दोऽस्पृश्यत्वपरो बोध्यः। यत्तु—

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी दासश्च नापिताः।
राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः॥

इति पराशरस्मरणं, यदपि च—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः॥

इति प्राचेतसं तदापद्विषयम्।

दास्यो दासाश्च यत् किंचित्कुर्वन्त्यपि च लीलया।
तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा॥

इतिब्रह्मपुराणात्। अत्र यतस्तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचय इति हेतुं वदता तत्कर्तव्यस्याऽन्येन सम्पादने तस्याऽस्पृश्यत्वमस्त्येवेति ध्वनितम्। तथा च सद्यःस्पृश्यत्वस्यापद्विषयत्वं युक्तमेव। इदं चा-

यद्यपि सद्यःस्पृश्यत्वं गर्भदासस्यैव । भक्तदासादीनां तत्राऽपि त्र्यहादेव स्पृश्यत्वम् ।

सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिः ।

इति स्मृत्यन्तरात् । एवं स्वाम्याशौचकालेन स्पृश्यत्ववत्कर्माऽधिकारोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह–मासादिति । मासात्तु कर्मसु । कर्माधिकारः पुनर्मासेनैवेत्यर्थः । मास इति स्वस्वाऽऽशौचकालोपलक्षणम् । दासानामनेकजातीयत्वात् । अयं च कर्माऽनधिकारः "सद्यःस्पृश्यो गर्भदासः" "गृहकर्मण्यदूषिताः" इत्यादिवचनैरेव व्यतिरेकमुखेनोक्तः । दासवत् दास्या अपि स्वाम्याऽऽशौचकालेन स्पृश्यत्वप्राप्तौ क्वचिदपवादमाह–मासत इति । दासी [सूता] प्रसूता चेन्मासेनैव स्पृश्या भवतीत्यर्थः । तदाहाङ्गिराः–"दास्या मासस्तु सूतकम्" इति । सूतकं स्पर्शायोग्यत्वं कर्मायोग्यत्वं च यद्यपि—

सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुद्ध्यति ।
ऋतौ च न पृथक्शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इतिप्रचेतसा दशरात्रमेवास्पृश्यत्वं सर्वासामभिहितं, तथाऽपि मासास्पृश्यत्वं गृहलेपनजलाहरणादौ गृहकर्मण्येवोक्तमिति ध्येयम् । "गृहकर्मण्यदूषिताः" इत्यस्यैवानेनोपपादनात् । तथा च प्राचेतसमङ्गस्पर्शे स्नानाभावमात्रप्रतिपादकमिति न विरोधः । इदं च दासाऽऽशौचं सहवासेऽपि न स्वामिनो भवति ।

कारणाद्गच्छति प्रैष्यं तदाऽऽशौचं न तान् व्रजेत् ।

इतिवचनात् । प्रैष्यं दास्यं, गच्छति प्राप्ते यदाऽऽशौचं तत्कारणात् सहवासादितः स्वामिनो न व्रजेदित्यर्थः । अत्र केचित् स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानां स्वामितुल्यमाशौचमनेनोच्यते इत्याहुः । तत्तुच्छम् । "मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्युः" (षड० ६५) इत्यस्याऽसङ्गतत्वात् । न हि स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामयं कर्माऽनधिकारः सम्भवति । तदाशौचकालेनैव तेषां शुद्धत्वात् । किं च स्वामिप्रसवमरणनिमित्तकदासाऽऽशौचप्रस्तावे दास्याः प्रसवनिमित्तस्यास्पृश्यत्ववचनस्य सुतरामसङ्गतत्वाऽऽपातात् । तस्मादुक्तव्याख्यैव साधीयसीति । तर्हि स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामाशौचं किमिति चेत् स्वामिजातीयमेव प्रत्येहि । तद्गृहवासतदन्नभोजनतत्सम्पर्ककरणात् । तदभावे दासस्वामिभावमात्रे किमिति चेत्—

ग्रामेश्वरे कुलपतौ शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ।

इतिवृद्धमानवमेवाऽवेहि । कुलपतिर्गर्भदासादेः कुलस्य स्वामीति ॥६५॥

सपिण्डानां प्रसवमरणयोर्दशाहाऽऽशौचमुक्तं तस्य क्वचिदपवादमाह—

अनुलोमाऽऽश्रितायास्तु भार्यायाः प्रसवे मृतौ ॥
पुत्रस्याऽनौरसस्याऽपि समीपे त्रिदिनाच्छुचिः ॥ ६६ ॥

अनुलोमाश्रितेति । तुशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावनार्थः । अनुलोममनुक्रमेणाश्रिता अनुलोमाश्रिता । स्वजातीयमुत्कृष्टजातीयं वा पुरुषान्तरमाश्रिता तादृश्याः स्वभार्यायाः प्रसवे आश्रितपुरुषेणाऽपत्यजनने मरणे च पूर्वो भर्त्ता त्रिदिनं त्रयाणां दिनानां समाहारस्त्रिदिनं तस्माच्छुचिः । कर्मयोग्यः स्पर्शयोग्यश्च भवतीत्यर्थः । तदाह बृहस्पतिः—

अन्याऽऽश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
मृतेष्वाप्लुत्य शुध्येत्तु त्रिरात्रेण द्विजोत्तमः ॥ इति ।

प्रतिलोमाद्याऽश्रितायास्त्वाशौचाऽऽभावमेव वक्ष्यति । इदमप्यबहिष्कृतानाम् । बहिः कृतानां तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति–पुत्रस्येति । अनौरसाः क्षेत्रजो गूढजः कानीनः सहोढजः पुत्रिकापुत्रश्चेति । तेषां प्रसवे उत्पत्तौ क्रीतकृत्रिमदत्तक(१)स्वयन्दत्ताऽपविद्धानामुत्पत्त्यनन्तरमन्यपुत्रत्वोत्पत्तेर्न ग्रहीतुस्तत्प्रसवाऽऽशौचं सम्भवतीति तदपत्यप्रसवे तेषां मरणे च त्रिरात्राऽऽशौचं ग्रहीतुर्भवतीत्यर्थः । पौनर्भवस्य त्वन्यपूर्वाप्रसव एव वक्ष्यते । इदं च ग्रहीतृसमानजातीयानामेव पुत्राणामिति ध्येयम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

औरसं वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ॥
आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समानामिति निश्चयः । इति ।

सर्वदा सर्वकालमुपनयनाद्यनन्तरमपि । समानां गृहीतपुत्रसमानजातीयानां पितृणामित्यर्थः । केचित्समवर्णेष्विति पठन्ति । तेषां समानामित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् । यद्यपि "परपत्नीसुतेषु च" इत्यनेन क्रीतकृत्रिमदत्त्रिमस्वयन्दत्ताऽपविद्धपुत्रिकापुत्रकानीना एव बृहस्पतिनोक्तास्तथाऽपि क्षेत्रजादीनामपि तदुपलक्षणम् । "औरसं वर्जयित्वा" "क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु" इत्यनेन ब्राह्मे सर्वेषामविशेषोपादानात् । इदं च

---

(१) 'स्वयं ग्रहीतुर्भवतीत्यर्थः । पौनर्भवस्याऽप्यन्यपूर्वाप्रसव एव वक्ष्यते । इदं गृहीतसमानजातीयानामेव दत्ताऽपविद्धानामुत्पत्त्यनन्तरमन्यपुत्रत्वोत्पत्तेर्न ग्रहीतुस्तत्प्रसवाऽऽशौचं सम्भवतीति तदपत्यप्रसवे तेषां मरणे च त्रिरात्राऽऽशौचं पुत्राणामिति ध्येयम्' इति क० पु०पाठः ।

त्रिरात्राऽऽशौचविधानं यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैव । सपिण्डानां तु पृथगाह मरीचिः—

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।
एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥ इति ।

परः पूर्वः पतित्वेन पितृत्वेन च ययोर्भार्यापुत्रयोस्तौ पर पूर्वौ तयोः परपूर्वयोरित्यर्थः । सोदकसगोत्राणामप्याशौचमाह प्रजापतिः—

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥ इति ।

यत्तु सपिण्डानामाशौचाऽभाव एव । "गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः" इतिप्रजापतिस्मरणात् । इतिमिताक्षरोक्तं तच्चिन्त्यम् । "एकाहस्तु सपिण्डानाम्" इतिमरीचिवचनविरोधात् । "गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः" इत्यस्य सोदकादिविषयत्वसम्भवाच्च । वचनद्वयेऽपि सपिण्डगोत्रिश-ब्दयोरेव च विशेषोपादानात् । यद्यपि मारीचे परपूर्वाशब्दः स्वसाम-र्थ्येनान्यदीयां स्वयंपरिगृहीतामभिधत्ते प्राजापत्ये चाऽन्याश्रितशब्दः स्वीयामन्यपरिगृहीतां च स्त्रियमभिधत्ते इत्यर्थभेदादुभयव्यवस्थाऽपि सम्भवति तथाऽपि—

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ।

इत्यनेनोभयत्राऽपि सपिण्डानामेकाहविधाने "गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः" इति प्राजापत्यवचनविरोधः स्यादिति नेयं व्यवस्थेति । यदपि च 'यत्र पितुः त्रिरान्न्यूनमाशौचं तत्र "गोत्रिणः स्नानशुद्धाः" इति प्राजापत्यं प्रवर्त्तते, यत्र पितुस्त्रिरात्रं तत्र "एकाहस्तु सपिण्डानाम्" इति मारीचमवतिष्ठते, इति मदनविवरणं तदप्यापातत एव ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ।

इत्यत्राऽपि पितुस्त्रिरात्रबोधनादित्यलमापातदर्शिनाममृतादीनां मर्मो-द्घाटनेनेति । तस्मादुक्तैव व्याख्या जाताभिख्या माधवाऽनुमता साधीयसीति । अथाऽपि "गोत्रिणः स्नानशुद्धाः" इति 'सपिण्डविषय-मेवाऽभिप्रेतं तर्ह्यसन्निधाने तदस्त्विति उभयशेषं विशेषमाह—समीप इति । यदिदमन्याऽऽश्रितभार्याऽऽशौचमनौरसपुत्राऽऽशौचं च त्रिरात्र-मित्युक्तं तत्समीपे एकदेशाऽवस्थितौ ज्ञेयम् । देशान्तरे पृथगभि-धानात् ॥ ६६ ॥

तदेवाह—

अन्यत्र तु दिनादन्यपूर्वपत्न्या दिनत्रयात् ।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥ ६७ ॥

अन्यत्र त्विति। तुशब्दो विषयविशेषसमर्पणार्थः। अन्यत्र देशान्तरस्थितयोरन्याश्रितभार्याऽनौरसपुत्रयोर्दिनादहोरात्रात्तत्पतिपित्रोः शुद्धिः। तदाह याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च। (या० ३-२५) इति।

"अहस्त्वदत्तकन्यासु" (या० ३-२४) इत्यतोऽहरित्यनुवर्तते। अन्याश्रितस्वभार्याऽऽशौचकथनप्रसङ्गेन स्वपरिगृहीतान्यपूर्वाऽऽशौचमप्याह—अन्यपूर्वेति। अन्यो दानेनोपभोगेन वा पूर्वो यस्याः साऽन्यपूर्वा। त्रिविधा पुनर्भूश्चतुर्विधा स्वैरिणी चेति सप्तविधा। यथाऽऽह नारदः—

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता मनीषिभिः।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा॥ इति॥

सा चासौ पत्नी च पत्नी कथंचन विवाहविधिना परिगृहीता। पत्नीशब्दसामर्थ्यादन्यत्र भार्यापदेनोपादानादवरुद्धायाः पृथगाशौचविधानाच्च। तस्याः प्रसवे मरणे च परिग्रहीतुर्दिनत्रयाच्छुद्धिरिति। तदाह शङ्खः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते॥ इति।

हारीतोऽपि—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च।
मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं त्वसपिण्डतः॥ इति।

असपिण्डे गोत्रजे एकाहमित्यर्थः। तथा त्रिरात्राऽनुवृत्तौ विष्णुः-

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च।
परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च॥ इति॥

कूर्मोऽपि—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च।
त्रिरात्रं स्यात्तथाऽऽचार्ये स्वभार्यास्वन्यगासु च। इति।

यत्तु—

अन्यपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च।
नाऽनध्यायो भवेत्तस्य नाऽऽशौचं नोदकक्रिया॥

इति शङ्खलिखितवचनं, तदपकृष्टजातीयाऽन्यपूर्वाकृतकपुत्रविषयम्। तुल्यजातीयेषु—

आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समानामितिनिश्चयः।

इति ब्राह्मे त्रिरात्रविधानात्। पौनर्भवस्य प्रसवे मरणे चैतदेवाऽऽ-

शौचमित्याह—बैजिकादभीति। बीजं शुक्रं तन्निमित्तो बैजिकः। अभिसम्बन्धोऽपत्योत्पादनाऽनुकूलो व्यापारः। तस्मात्त्र्यहं=त्रिरात्रम्। अघं=आशौचम्। अनुरुन्ध्यादनुवर्तेत। बैजिकादित्यनेनाऽन्यपूर्वास्वपत्योत्पत्तौ बीजमात्रसम्बन्ध एव, न तु पत्नीद्वारकोऽपि। तस्याः पत्नीत्वाऽभावादिति। यद्यप्यनौरसपुत्राऽऽशौचकथनेनैव पौनर्भवाऽऽशौचपरिभाषार्थमिदमारभ्यते इति न पौनरुक्त्यम्। अत्राप्यसन्निधौ त्वहोरात्रमेव। "अन्यत्र तु दिनात्" इत्यस्य सन्दंशन्यायेनोभयशेषत्वात् ॥६७॥

इदानीमवरुद्धाऽन्यपूर्वाऽऽशौचमाह—

अन्यपूर्वाऽवरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते।
तास्वेवाऽनन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विशुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

अन्यपूर्वेति। अन्यपूर्वाः पूर्वोक्ताः। ताश्चता अवरुद्धाश्च पुरुषान्तरोपभोगनिरुद्धाः। नियतपुरुषपरिगृहीता दास्यः।

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। (या० २-२९०)

इति याज्ञवल्क्येनावरुद्धानां दासीविशेषत्वबोधनात्। तासु प्रसूतासु मृतासु च त्रिदिनं त्रयाणां दिनानां समाहारस्त्रिदिनं तस्मात् परिग्रहीतुः शुद्धिरिष्यते पूर्वैरित्यर्थः। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

पित्रा दत्ता तु या कन्या स्वातन्त्र्यादन्यमाश्रिता।
यं संश्रितवती भूयस्तस्याऽऽशौचं भवेत्त्र्यहम् ॥ इति।

या कन्या पित्रा कस्मैचिद्दत्ता। सा च तं परित्यज्य स्वातन्त्र्येणाऽन्यं सवर्णमुत्तमं वर्णं वाऽऽश्रिता सा यं संश्रितवती=सम्यक् श्रितवती येनाऽवरुद्धेति यावत्। तस्य त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः। यत्तु—

अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः।
आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा ॥
दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य भवेद्वृथा।

इति ब्रह्मपुराणीयमेव वचनम्, तत् सर्वदाऽऽशौचबोधनेनान्यपूर्वापरिग्रहनिन्दापरम्। अत एव दानादीनामपार्थकतात्र हेतुरिति। अत्र सपिण्डानामाशौचं नास्ति।

मृतायां वा प्रसूतायां नान्येषमिति निश्चयः।

इतिब्राह्मात्। अनन्यपूर्वाऽवरुद्धासु विशेषमाह–तास्विति। तासु अवरुद्धासु अनन्यपूर्वासु प्रसूतासु मृतासु च पञ्चभिर्दिनैः परिग्रहीता शुद्धो भवतीत्यर्थः। तदाह ब्रह्मपुराणम्—

कामादक्षतयोनिश्चेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता।
तस्याऽन्यस्य सगोत्रा सा यमाश्रितवती स्वयम् ॥ इति ॥

अक्षतयोनिरन्यपूर्वा यमन्यं गत्वाऽऽश्रितवती । आश्रित्य च व्यवस्थिता विशेषेणाऽवस्थिता येनाऽवरुद्धेति यावत् । तस्याऽन्यस्य सा सगोत्रा भवतीत्यर्थः । अनेन सगोत्रत्वाऽभिधानेनाऽऽशौचाऽधिक्यं व्यञ्जितम् । तदेवाचार्यैः पञ्चाहपदेन स्पष्टीकृतम् । अत्राऽयमाशयः- दशाहाशौचे सपिण्डसगोत्रत्वं निमित्तम् । तदाहतुः शङ्खलिखितौ—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।
पिण्डश्चोदकदानं च शौचाऽऽशौचं तदाऽनुगम् ॥ इति ।

गोत्रे साप्तपौरुषी या सपिण्डता सैव पिण्डोदकदानाऽऽशौचानां निमित्तमित्यर्थः । पिण्डादिसाहचर्यात्पूर्णाऽऽशौचमेवाऽत्र गृह्यते । तथा च अनन्यपूर्वाऽवरुद्धासु ब्राह्मवचनेन सगोत्रत्वबोधनात्, पाणिग्रहणाऽभावेन सापिण्ड्याऽभावाच्च एकमात्रनिमित्तसद्भावादर्धाऽऽशौचं युक्तमेव । न चैवं सगोत्रमातुलयोरप्यर्धाऽऽशौचं स्यादिति वाच्यम् । तत्र विशेषवचनसद्भावात् । न च परिग्रहीत्रा सहैकशरीरारम्भकत्वेन सापिण्ड्यमप्यत्राऽस्तीति वाच्यम् । तस्य वेश्यादावतिप्रसक्तत्वेन पतिपत्नीमात्रविषयत्वस्याऽवश्यवाच्यत्वात् । तस्माद्युक्तमत्र पञ्चाहकल्पनमित्यलं बहुना । अत्र च सापिण्डानां सगोत्राऽऽशौचमेव । ब्राह्मवचनेन सगोत्रतामात्रबोधनात् ॥ ६८ ॥

इदानीं स्वपत्न्यां व्यभिचारोत्पन्नपुत्रस्याऽऽशौचमाह—

व्यभिचारादहीनेन जायतेऽसौ म्रियेत वा ॥
त्र्यहं तु भर्तुरेव स्यात्सपिण्डानां तु नेदृशम् ॥ ६९ ॥

व्यभिचारादिति । या स्त्री अहीनेन समेनोत्कृष्टेन वा व्यभिचाराज्जायते प्रसूयते तदा असौ जातः पुत्रो म्रियेत चेत्तदा तस्या भर्त्तुरेव त्र्यहमाशौचं स्यान्न पुनस्तस्याः सपिण्डानामीदृशमाशौचमित्यर्थः । तदाह सुमन्तुः—

व्यभिचारेण यस्य स्त्री सूयते म्रियतेऽथ वा ।
भर्त्तुरेव त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डानां तु नैव तत् ॥ इति ।

अहीनेनेतिवदता हीनवर्णव्यभिचारे आशौचाऽधिक्यं ध्वनितम् । तदाहतुः शङ्खलिखितौ—

हीनवर्णात्तु या नारी प्रमादात्प्रसवं व्रजेत् ।
प्रसवे मरणे तज्जमाशौचं नोपशाम्यति ॥ इति ।

हीनवर्णात्=स्त्र्यपेक्षया हीनवर्णात् । प्रमादात्=व्यभिचारात् । परिणेतृजनितपुत्रेण सह परिगृहीतायां स्वयमपि पुत्रे जनिते द्वयोरपि

पुत्रयोः प्रसवमरणयोः परिग्रहीतुस्त्रिरात्रमित्याह ब्रह्मपुराणम्—

आदावेकस्य दत्तायां कुत्रचित्पुत्रयोर्द्वयोः।
पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यादेकं तत्र सपिण्डिनाम्॥ इति।

आदौ प्रथममन्यस्य दत्तायामन्येन परिणीतायां कुत्रचिद्द्वयोः परिणेतृपरिग्रहीत्रोः सकाशादुत्पन्नयोः पुत्रयोः पितुः पूर्वस्य परिग्रहादुत्तरस्य च जननात्पितृत्ववतः परिग्रहीतुर्यत्र पुत्रद्वयोत्पत्तौ मृतौ च त्रिरात्रं स्यात्तत्र सपिण्डानामेकाहमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वस्योत्पन्नस्यैव पुत्रत्वेन परिग्रहाच्च तदुत्पत्तिनिमित्तमाशौचं परिग्रहीतुः सम्भवति तथाऽपि तन्मरणे तेन वाऽपत्यजनने गर्भाऽवस्थस्य मातृपरिग्रहाऽनन्तरं स्वगृहोत्पत्तौ वाऽऽशौचं भवत्येवेति न दोषः। न चास्याऽनौरसपुत्राशौचकथनेनास्य पौनरुक्त्यम्। एषामप्यनौरसत्वादिति वाच्यम्। एषां तल्लक्षणाऽभावेन पुत्रेषु परिगणनाऽभावादनाशौचप्रसक्तावस्याऽभिधानात्। पितृद्वयोत्पन्नयोरेकमातृकयोः परस्पराऽऽशौचमाह ब्रह्मपुराणम्—

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित्।
तयोः स्यात्सूतकादैक्यं मृतकाद्वा परस्परम्॥ इति।

सूतके मृतके च परस्परं तुल्याऽऽशौचमित्यर्थः। परं तु सूतके एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विशेषः। तदाह मरीचिः—

मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ।
एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतकं तयोः॥ इति।

एतेनैकमातृकयोर्द्विपितृकयोः परस्परं प्रसवमरणयोर्मातृजातीयमेधाऽऽशौचमिति हारलताविहितं ब्राह्मवचोविवरणमसंवरणमेवेत्युपेक्षणीयम्। मरीचिवचनविरोधात् इति॥ ६९॥

द्विविधं तावदाशौचं स्पर्शायोग्यत्वं कर्मायोग्यत्वं च, तत्राद्यस्योक्ते कालनिमित्ते अन्यत्राऽप्यतिदिशति—

एवं कर्मनिषेधश्च विधेयस्यैव कर्मणः॥
निषेधविधयः सर्वे त्वादेयाः शुचिभिस्तथा॥ ७०॥

एवमिति। विधीयते विधिना तद्विधेयम्। "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" "तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत" इत्यादिविधिबोधितस्य सन्ध्यापञ्चमहायज्ञादेर्नित्यनैमित्तिकस्य कर्मणो यः कर्मनिषेधः कर्तव्यतानिषेधः

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते।

इत्येवमादिः सोऽप्येवमेव। पूर्वोक्तकालनिमित्तक इत्यर्थः। यस्मिन् निमित्ते यावत्कालमाशौचं तत्र स्पृश्यत्ववदेव विहितकर्मयोग्यत्वमपि

तन्निमित्तं तावत्कालमध्यवसेयमिति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे–

दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।
क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासार्द्धमेव च ॥
शूद्रश्च मासमासीत निजकर्मविवर्जितः । इति ।

अत्र विधेयस्येतिवदता रागप्राप्तानां भोजनशयनाऽऽसनादीनामावश्यकानामनिषेधः । अत एवाऽनावश्यकानां रागप्राप्तानां क्षारलवणताम्बूलाऽशनादीनां निषेध एव । एवमाशौचे निषेधविषयस्याऽननुष्ठेयताममभिधाय प्रतिप्रसूतस्य पुनरनुष्ठेयतामाह–निषेधेति । निषेधपूर्वका विधयो निषेधविधयः प्रतिप्रसवाः "वैतानौपासनाः कार्याः" (या०३–१७) इत्यादयस्ते सर्वे तथा आदेया यथा शुचिभिरादीयन्ते इति । तदाह पारस्करः—"नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्जम्" (पा० गृ० ३–१०–३२) "शालाग्नौ चैके" (पा०गृ० ३–१०–३३) "अन्य एतानि कुर्युः" (पा०गृ० ३–१०–३४) इति । अत एव हारीतः—

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनात्स्वयम् ।
न तु सत्रस्य विच्छेदं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति स्वस्य श्रौतेऽधिकारमाह । तथा तत्तद्धर्मोपरोधार्थं "उपस्पृश्य पिता शुचिः" इतिशुचित्वं चाह । सत्रस्याग्निहोत्रस्याऽनुपरोधार्थमनुष्ठानमितियावत् । शुचित्वाऽभिधानमधिकारनिर्वाहाय । अत एव गोभिलः–

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।
पञ्चयज्ञाश्च कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु "साङ्गे कर्मण्यन्यकर्तृत्वेऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयमेव कार्यम् । तस्याऽनन्यनिष्पाद्यत्वात्" इतिमिताक्षरोक्तं तच्चिन्त्यम् ।

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनात्स्वयम ।

इत्यनेन स्वस्यैव साङ्गकर्माऽधिकारबोधनात् । न चेदमपि त्यागमात्राऽभिप्रायेणेति वाच्यम् । अनन्यनिष्पाद्यस्य तस्य न्यायबलेनैव स्वकर्तव्यत्वाऽवगमाद्वचनाऽऽरम्भो निरर्थकः स्यात् । स्वत्वत्यागस्य श्रौतस्मार्तसाधारणत्वात् "कर्म वैतानिकम्" इति विशेषोपादानं चाऽनर्थकं स्यात् । किं च

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

इत्यनेनाऽग्निहोत्रहोमार्थं शुद्धिरभिधीयते । होमश्च स्वत्वत्यागपूर्वको द्रव्यप्रक्षेपान्तो व्यापारः । तदुक्तं–"जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्" इति । ततश्च त्यागमात्रस्य स्वकर्तृकत्वे अन्यकर्तृके प्रक्षेपे स्वस्य शुद्ध्यभिधानं नोपपद्यते । तस्मात्साङ्गे वैतानिके होमे स्वस्याऽधिकारे इत्य-

लम् । उपपादितं चैतच्छ्राद्धकल्पलतायामेवाऽस्माभिरिति नेहोच्यते॥७०॥

इदानीमाशौचपरिगृहीतेषु द्रव्येष्वप्याशौचमित्याह—

अशुचीनां नराणां तु द्रव्याण्यप्यशुचीनि हि ॥
तस्मात्तान्यपि वर्ज्यानि शुचीनामिति निश्चयः ॥ ७१ ॥

अशुचीनामिति । जननमरणनिमित्तेनाऽऽशौचेनाऽऽशुचीनां नराणां यानि द्रव्याणि अन्नादीनि तान्यप्यशुचीन्येव । तुशब्द एवकारार्थः । दृष्टाऽदृष्टार्थकर्मायोग्यानीति यावत् । तस्मादशुचित्वादेव शुचीनामसपिण्डानां तानि वर्ज्यानि परिहरणीयानीति निश्चयः शास्त्रज्ञानाम् । अत एव यमः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । इति ।

विष्णुरपि—"नाशौचे कस्य चिदन्नमश्नीयात्" इति । उभयत्र=जननमरणयोः । कुलस्याऽऽशौचयुक्तस्य । अन्नमसपिण्डैर्न भोज्यम् । सकुल्यानां तु न दोषः ।

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति यमस्मरणात् ॥ ७१ ॥

उक्तमशुचित्वं द्रव्यविशेषेणाऽपवदति—

क्षीराज्यदधितक्राम्बुतिलपुष्पफलं गुडम् ।
शाककाष्ठौषधं मूलं ग्राह्यं स्यात्स्वाम्यनुज्ञया ॥७२॥

क्षीराज्येति । क्षीरं=पयः । आज्यं=सर्पिः । दधि प्रसिद्धम् । तक्रं=उदश्वित् । अम्बु=जलम् । तिलाः प्रसिद्धाः : पुष्पं=मल्लिकादि । फलं=आम्रादि । तेषां समाहारः । समाहारेण च लवणमधुमांसतृणलोष्ठाऽजिनशुष्कान्नपण्यानि समाह्रियन्ते । गुडः प्रसिद्धः । शाकं=वास्तुकादि ।

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डविगूढकाः ।
त्वक् पुष्पं कवचं च चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तम् । काष्ठौषधमितिसमाहारेण तैलं गृह्यते । मूलं=मूलकादि । इदं सर्वमाशौचसम्बन्ध्यपि द्रव्यजातं स्वाम्यनुज्ञयाऽन्यः स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः । तदाह मरीचिः—

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥
तिलौषधाऽजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः ।
पुण्येषु चैव सर्वेषु नाऽऽशौचं मृतसूतके ॥ इति ।

पक्वं मोदकादि । अपक्वं=तण्डुलादि । इदं च पक्वाऽपक्वाऽभ्यनुज्ञाक-

मन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् । तथा चाङ्गिराः—

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।
भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥ इति ।

पक्वान्नमोदनादि । ब्रह्मपुराणेऽपि—

लवणं मधु मांसं च पुष्पमूलफलानि च ।
काष्ठं लोष्ठं तृणं पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥
औषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नं च नित्यशः ।
आशौचिनां गृहाद् ग्राह्यं स्वयं पण्यं च मूल्यजम् ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि—

हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुडसर्पिषाम् ।
फलानि पुष्पशाकं च लवणं काष्ठमेव च ॥
तोयं दधि घृतं क्षीरमौषधं तैलमेव च ॥
आशौचिनां गृहाद् ग्राह्यं शुष्कान्नं चैव नित्यशः ॥ इति ।

तथा च कश्यपः-"तैः सह ब्राह्मणो न वसेन्न याचेन्न दद्याद्द्विपदचतुष्पदधान्यहिरण्यवस्त्रवर्जम्" इति । याचनदानयोरुभयोरपि प्रतिप्रसवोऽयं द्विपदादिरित्यर्थः । जन्माऽऽशौचे केषां चित्प्रतिग्रहेऽपि न दोषः । तदाहतुः शङ्खलिखितौ-"कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुडतिलतैलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहः" इति । एके गुर्वर्थं कुर्वते इति ॥ ७२ ॥

अन्यत्राऽप्याशौचाऽपवादमाह—

संसर्गाद्यस्य वाऽऽशौचं यस्यातिक्रान्तकालजम् ।
तदीयस्य पदार्थस्य नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित् ॥ ७३ ॥

संसर्गादिति । यस्य संसर्गात् शवसंस्पर्शरूपाद्याशौचं भवति, यस्य चाऽतिक्रान्तकालजमाशौचं पश्चाच्छ्रवणेन भवति, तदीयस्य भार्यापुत्रादेः पदार्थस्य च जलान्नादेराशौचं क्वचिदपि देशकालनिमित्तादिभेदेऽपि न भवति इति । तदाहाङ्गिराः—

आशौचं यस्य संसर्गादापतेद् गृहमेधिनः ।
क्रियास्तस्य न लुप्यन्ति गृह्याणां च न तद्भवेत् ॥
अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।
त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित् ॥ इति ॥
गृह्याणां गृहे भवानां भार्यापुत्रादीनाम् ॥ ३७ ॥

एवं च द्रव्यविशेषणाऽऽशौचमपाद्य पुरुषविशेषणाप्याशौचमप-

वदति—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणः शुचयः सदा ॥
इतरेऽपि समारब्धप्रयोगाः शुचयः स्मृताः ॥ ७४ ॥

वानप्रस्थेति । वानप्रस्थस्तृतीयाश्रमी । यती सन्न्यासी एकदण्ड-स्त्रिदण्डश्च । ब्रह्मचारी नैष्ठिक उपकुर्वाणकश्च । एते सदा सर्वकालं, आश्रममात्रपरिग्रहेण सपिण्डजननमरणयोः शुद्धाः । स्पर्शकर्मयोग्या इत्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । (या० ३-२९) इति ।

अत्र दातृशब्देन नित्यं दातैव न प्रतिग्रहीता । तादृशो वैखानस उच्यते । ब्रह्मवित् सन्न्यासी । सुमन्तुरपि—"दीक्षितयतिब्रह्मचारिणां नाऽऽशौचम्" इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

नैष्ठिकस्याऽथवाऽन्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।
वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य साधिकारस्य, सर्वथा ॥
प्रतिग्रहाऽधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥ इति ।

नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणोऽथवाऽन्यस्य उपकुर्वाणकस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य भिक्षोः सन्न्यासिनश्च । वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य उभयविधस्य । उभे विधे दर्शयति—साधिकारेति । साधिकारस्य ग्रामादष्टग्रासाऽऽहरणाऽधिकारवतः । सर्वथा प्रतिग्रहाधिकारान्निवृत्तस्य वन्यफलमूलाशिनो वायुभक्षादेर्वा सपिण्डजननमरणयोराशौचं न विद्यते इति । कौर्मेऽपि—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाऽशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ इति ।

ब्रह्मचारिणामुपकुर्वाणकानाम् । नैष्ठिकस्य पृथगुपादानात् । देवलोऽपि—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाऽऽशौचं सूतके प्रोक्तं शावे चाऽपि तथैव च ॥ इति ।

अयं चाऽऽशौचाऽभावो ब्रह्मचारिप्रभृतीनामाशौचिसंसर्गाऽभावे ।

ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ।
सम्पर्कं चेन्न कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ (परा० ३-१९)

इतिपराशरस्मरणात् । ब्रह्मचार्यग्निहोत्रिणोराशौचिसंसर्गाऽभावे नाशौचमित्यर्थः । विशेषं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः । इतरेऽपि ऋत्विग्दीक्षित-सत्रिव्रतिप्रभृतयः समारब्धप्रयोगाः=प्रयोगमारब्धवन्तः तत्र तत्र

शुचयः स्मृताः मन्वादिभिरित्यर्थः। तदाह याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम्।
सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ (या० ३-२८)
दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ (या० ३-२९) इति।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः।
पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥
तद्वद् गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे।
स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तन्नैव विद्यते ॥ इति।

एतच्चाऽऽशौचाऽभाववचनं पित्राऽऽशौचव्यतिरेकेण। तदाह शङ्खः-

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम्।
नैवाऽऽशौचं भवेत्तेषां पित्रोस्तु मरणं विना ॥ इति ॥ ७४ ॥

आरब्धप्रयोगाणां शुचित्वमित्युक्तं तदारब्धप्रयोगमात्रे सर्वत्रेत्याह-

सूतकात् प्राक् समारब्धमनेकाहं तु यद्व्रतम् ॥
उपवासादिकं कुर्यान्न तु दानार्चनं जपम् ॥ ७५ ॥

सूतकात्प्रागिति। सूतकोत्पत्तिदिनात्प्राग्भवेषु दिनेष्वारब्धं यदनेकदिनसाध्यं मासोपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादिकं व्रतम्, उपलक्षणमेतत् यच्चान्यद्यज्ञविवाहश्राद्धहोमार्चनजपादिकम्,तावन्मात्रमाशौचदिनेष्वपि कुर्यात् अनुवर्तयेत्, न तु नित्यं नैमित्तिकं दानार्चनजपादि कुर्यादित्यर्थः। तदाह विष्णुः—

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति।

अयं च तावन्मात्रे एवाऽऽशौचाऽभावो नान्यत्र। अत एव विष्णुना-"न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि" इति प्रतिनियतविषय एवाऽऽशौचाऽभावो दर्शितः। स्मृत्यन्तरेऽपि—

नित्यमन्नप्रदस्याऽपि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु।
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ इति।

नित्यमन्नदाने कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतेषु कृच्छ्रेषु=कष्टेषु ज्वरादिषु विहिते होमादौ होमदानजपादौ निवृत्ते समाप्ते तदङ्गतया विहिते ब्राह्मणभोजनदक्षिणादानाभिषेकादिषु च नाशौचमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

आशौचमध्येऽपि पूर्वारब्धप्रयोगेऽनुष्ठीयमाने कथञ्चित्तदङ्गातिपत्तौ किं कार्यमित्यत आह—

सूतकाहेषु यत् किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं व्रते ॥
सूतकाऽनन्तरे त्वह्नि तत्कर्तव्यमतन्द्रितैः ॥ ७६ ॥

सूतकाहेष्विति। सूतकस्याहानि सूतकाहाः। "राजाहः सखिभ्यष्टच्" (पा० सू० ५-४-९१) इत्यनेन टचि कृतेऽजन्तता। तेषु सूतकाहेषु। पूर्वाऽऽरब्धे व्रते कार्तिकमाघवैशाखादिव्रतेऽनुष्ठीयमाने तदङ्गतया प्रत्यहं विहितं यद्दीपतिलयवादिदानं, आदिशब्दाद्ब्राह्मणभोजनं च तद्दैवान्मानुषाद्वाऽपराधात्तस्मिन् कालेऽननुष्ठानेनान्तरितं चेत्तदा सूतकाऽनन्तरदिने अतन्द्रितैस्तदनुष्ठाने तत्कालस्यैवान्तरितसङ्ख्यापरिगणनेन सर्वं कर्तव्यम्। न तु मुख्यकालाऽतिपातनिबन्धनं तदननुष्ठानमेव, गौणकालेऽप्यनुष्ठानसम्भवात्। अत्र च व्रताङ्गं दिनादिकमित्युपलक्षणम्। तेन यत्तद्दिनकर्तव्यतया प्राप्तं नित्यहोमादि तदप्यन्तरितं सूतकान्ते कार्यम्। अत एवाऽऽश्वलायनः—

स्मार्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु।
समारोप्य तदन्तेषु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥
श्रौताग्निस्तु सकृद् हुत्वा समासे वा स्वयं हुनेत् ॥ इति।

आत्मनः सूतकादिषु सम्भावितेषु अन्येषां चाभावे सूतकात्प्रागेव समारोप्य सूतकान्ते विहृत्य प्रायश्चित्तपूर्वकमतीतहोमं कुर्यादित्यर्थः। तथा प्रत्याब्दिकमप्याऽऽशौचान्ते कार्यम्। तदाह ऋष्यशृङ्गः—

आब्दिके चैव सम्प्राप्त आशौचं जायते यदि।
आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तत्र श्राद्धं विधीयते॥ इति।

गोभिलोऽपि—

दैवात्प्रत्याब्दिकश्राद्धे त्वन्तरा मृतसूतके।
आशौचाऽनन्तरं कुर्यात्तन्मासेन्दुक्षयेऽपि च ॥ इति।

अत्राऽऽशौचाऽनन्तरमिति सामान्याऽभिधानेऽपि सूतके एकादशदिने, मृतके त्रयोदशदिने इति द्रष्टव्यम्।

मृते त्रयोदशे श्राद्धं वृद्धावेकादशेऽहनि।

इति विशेषस्मरणात् एवमाशौचप्रतिबद्धानामप्येकादशदिनमारभ्य पुनरनुष्ठानम्। तदाह हारीतः—

ततस्त्वेकादशदिने यज्ञस्वाध्ययनानि च।
प्रवर्तन्ते क्रियाश्चैव इत्येवं मैत्रिरब्रवीत् ॥ इति।

जाबालोऽपि—

सन्ध्यापञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया॥ इति॥ ७६॥

पूर्वारब्धाऽनुष्ठाने नाऽऽशौचमित्युक्तम्। इदानीमपूर्वाऽऽरम्भेऽपि क्वचिन्नाऽऽशौचमित्याह—

अनारब्धेऽपि शान्त्यादौ तत्कालैकक्षमे सति।
सद्योभ्रश्यत्कुटुम्बार्थं प्रतिग्रहकृतौ तथा॥ ७७॥

अनारब्धेऽपीति। सूतकात्प्रागनारब्धेऽपि शान्त्यादौ तीव्रामयोपशामके शान्तिकजपहोमादौ तत्कालैकक्षमे सति स एव कालस्तत्कालः तत्काल एव एकस्मिन् क्षमं तत्कालैकक्षमं तस्मिन्। कालान्तरप्रतीक्षायां रोगग्रस्तस्य भयेन तत्कालैककर्तव्यताकत्वेनाऽवधारिते नाऽऽशौचमिति। तदाह विष्णुः—"न देशविभ्रमे नापद्यपि च कष्टायाम्" इति। देशविभ्रमे देशोत्पातनिमित्तके कष्टापत्तिनिमित्तके च शान्त्यादावित्यर्थः। ब्रह्मपुराणेऽपि—

गोमङ्गलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययादपि।
आशौचं न भवेल्लोके सर्वत्राऽन्यत्र विद्यते॥ इति।

वैश्यानां गोपीडोपशमार्थे कर्तव्ये मङ्गले शान्तिकपौष्टिकादौ नाऽऽशौचम्। तत्र हेतुः रक्षाकालात्ययादिति। अन्यथा पीडासमकालमक्रियमाणे शान्त्यादौ गवादीनां रक्षाकालोऽतीयादिति। गोवैश्यादिपदानामुपलक्षणतयाऽन्यत्राऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽशौचाभावो बोध्यः। न्यायसाम्यात्। 'तत्कालैकक्षमे' इत्यनेन यद्यत्कालान्तरे कर्तुमशक्यं ग्रहणस्नानादि तदप्याशौचमध्ये एव कार्यमित्युक्तं भवति। अत एव वसिष्ठः—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि च।
अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति॥
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते॥ इति।

अत्र तावच्छुद्धिरिति वदता तत्कालकर्तव्ये स्नानदानश्राद्धहोमादौ सर्वत्राऽऽशौचाऽभाव इति दर्शितम्। अत एव पुलस्त्यः—

सन्निहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे।
सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानकर्मफलैषिणः॥ इति।

दानकर्मसाध्यफलेच्छोः राहुग्रस्ते सूर्ये सन्निहिते तीर्थविशेषे स्नात्वा दाने प्रवृत्तस्य सद्यःशौचमित्यर्थः। तथा कालान्तरालभ्येषु

तीर्थपर्वादिष्वपि नाऽऽशौचम्। तदाह पुलस्त्यः—

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु।
राहोर्दर्शनकाले च सूतकं न कदाचन॥ इति।

'अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे' इति त्वावश्यकानित्यकाम्याऽभिप्रायेण। इतरत्सर्वमलभ्ययोगाऽभिप्रायेण। पर्वसु=कापिलषष्ठ्ययनविषुवदादिषु। अत एव बृहस्पतिः—

कन्याविवाहे सङ्क्रान्तौ सूतकं न कदाचन। इति।

पैठीनसिरपि—

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत्॥ इति।

तथा सद्यस्तत्कालमेव क्षुत्क्षामतया भ्रश्यत्=विनश्यत् कुटुम्बमवश्यभरणीयं मातापितृभार्यापुत्रादि तदर्थं=तत्पोषणाय। प्रतिग्रहकृतौ=प्रतिग्रहकरणेऽपि। तथा आशौचाऽभाव इत्यर्थः। कुसूलकुम्भ्याहिताश्वस्तनधान्यानां चतुर्विधानां गृहस्थानां मध्ये यस्य यावत्कालमन्नसद्भावेनार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौचम्। समाप्ते त्वन्ने प्रतिग्रहाकरणे सकलकुटुम्बापत्प्रसङ्गेन तत्पोषणाय प्रतिग्रहार्थमाशौचाऽभावो युक्त एव। अत एव मनुना—

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥ (मनु०४-७)

इति चातुर्विध्यं गृहिणामभिधाय तदभिप्रायेणैव

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा॥ (मनु०-५-५९)

इत्याशौचेऽपि कल्पचतुष्टयमभिहितम्। इदमेवाऽभिप्रेत्य वृत्तिसङ्कोचेनाऽऽशौचसङ्कोचमाह सङ्ग्रहकारः—

शिलोञ्छायाचितैर्जीवन् सद्यःशौचो द्विजोत्तमः। इति॥ ७७॥

तत्कालैकक्षमे शान्त्यादौ नाशौचमित्युक्तम्, तत्र स्वयमपि कतिचिदुदाहरणान्याह—

भूमिरक्षणकृत्येषु राज्ञां तत्प्रेषितस्य च।
तथा कर्मविपाकेषु वर्द्धमानामयस्य च॥ ७८॥

भूमिरक्षणेति। भूमेः पृथिव्याः यान्येकदेशभूतानि मण्डलानि। कृत्स्नभूमेरेकस्वामिकत्वाऽसम्भवात्, राज्ञामिति बहुवचनाच्च। तेषां यद्रक्षणं तदीयप्रजापालनं तत् येन चरदूतदानमानसत्कारव्यवहारदर्शना-

दिना [विना] न निर्वहति तत्र राज्ञां भूपालानां नाऽऽशौचम्। तदाह मनुः-

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम् ॥ (मनु०५-९४) इति।

माहात्मिकं माहात्म्यद्योतकं व्यवहारदर्शनादिस्थानम्। यमोऽपि—

राज्ञामात्ययिके कार्ये सद्यःशौचं विधीयते।
प्रजानां रक्षणार्थाय आसनं चात्र कारणम् ॥ इति।

आत्ययिके=विलम्बासहिष्णौ। गौतमोऽपि--"राज्ञां च कार्याविघातार्थम्" (गौ०ध०१४-४३) इति। विष्णुरपि-"न राज्ञां राजकर्मणि" इति। ब्राह्मेऽपि--

राजा करोति यत् कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत्कथम्।
एवं सति नृपः शुद्धः संस्पृश्यो मृतसूतके ॥ इति।

तथा कृत्येषु कृतिमर्हन्तीति कृत्यानि अवश्यकर्तव्यानि सङ्ग्रामसन्नहनप्रास्थानिकशान्तिकदेशोपप्लवप्रजाविप्लवोत्पातशान्तिकादीनि तेष्वपि राज्ञां नाऽऽशौचम्। तदाह हारीतः—

सङ्ग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः।
श्रोत्रियब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः ॥ इति।

आश्वलायनोऽपि-"सङ्ग्रामे समुपोऽऽह्ळे च राजानं सन्नाहयेत्"इति।

ब्रह्मपुराणे—

प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे होमे प्रास्थानिके सति। इति।

पराशरः—

दुर्भिक्षे राष्ट्रसम्पाते आपदां च समुद्भवे।
उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति।

ब्राह्मे—

मन्त्रादितर्पणे चाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि।
राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले।
आशौचं न भवेल्लोके सर्वत्राऽन्यत्र विद्यते ॥ इति।

यमबृहस्पती--

दैवे भये समुत्पन्ने प्रजानां च विनाशने।
सद्यःशौचं समाख्यातं कान्ताराऽऽपदि संयति। इति।

तथा तत्प्रेषितस्य=तेन राज्ञा प्रेषितः आज्ञप्तस्तदधिकृतो मन्त्रिपुरोहितादिरिति यावत्। तस्याऽपि तदुपसन्दानेन तदीयमन्त्रस्वस्त्ययनादौ नाशौचम्। तदाहतुः शङ्खलिखितौ—

राज्ञः पुरोहितोऽमात्यः शुद्धिस्तस्य तदाश्रयात्। इति।

अत्र तदाश्रयादितिहेतुवचनाद्राजकार्येष्वनन्यनिष्पाद्येषु शुद्धिरिति भावः । चकाराद्राजाज्ञाकारिणां राजभृत्यानां राजाऽपेक्षितानां च ग्रहणम् । तथा च शङ्खः—

नाऽशौचभाजः कथिता राजाज्ञाकारिणश्च ये । इति ।

प्रचेताः—

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः । इति ।

राजभृत्या हस्त्यश्वदमनादिकारिणः । तथा च ब्राह्मे—

यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वदमनादिकम् ।
तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः ॥ इति ।

शातातपः—"यस्य च च्छन्देनेच्छन्ति नरेन्द्रास्तस्य च नाशौचम्" इति । छन्देन स्वेच्छया । पराशरोऽपि—

राज्ञां च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः । (परा०३–२२) इति ।

यस्य कारुशिल्पिसूपकारवैद्यादेराशौचाभावं स्वकार्यसिद्धये राजा वाञ्छति तस्याऽपि नाशौचम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।
तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥
सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नृपस्य हि ।
तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धस्तु सूपकृत् ॥
चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥ इति ।

यद्यप्येषामेषा स्वभावतोऽपि शुद्धिस्तथाऽपि राज्ञाऽपेक्षितानां सुतरामियं भवतीत्यत्रोक्तिः । तथा च वर्द्धमानः=प्रतिदिनमुपचीयमानः, आमयो ज्वरादिर्यस्य तस्य । तन्निवर्तकेषु कर्मविपाकेषु स्नानदानजपहोमादिरूपेषु कर्तव्येषु । तथा=नाशौचम् । तदाह पराशरः—

उद्यतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमन्त्रितः ।
तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुध्यति ॥ (परा०३–२३) इति ।

निधने उद्यतो=मुमूर्षुः । आर्तो=व्याधिपीडितः । दाने तदुपशामके कर्मविपाके निमन्त्रितश्च विप्रस्तदैव शुध्यतीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथाकालेन दशाहादिनेत्यर्थः । सङ्ग्रहेऽपि—

दाने विशिष्टे आर्त्तस्य व्याधिना शुद्धतोच्यते ।
यो नित्यदोऽपि यो वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति ।

व्याधिना आर्तस्य विशिष्टव्याधिपरिहारकमहिष्यादिदाने नित्यदानादौ च शुद्धतोच्यत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अपि च—

जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यतः ।
उत्क्रान्तिवैतरण्यादिदाने प्रेताहुतिष्वपि ॥ ७९ ॥

जन्मप्रभृतीति । जन्मप्रभृति जन्मत आरभ्य कृतानां प्रकाशकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां कायिकवाचिकमानसिकानां पापानां निरासे निरस्यते अनेनेतिनिरासस्तस्मिन्निरासे प्रायश्चित्ते मरिष्यतः मुमूर्षोर्नाशौचम् । तथा अनायासेन प्राणोत्क्रमणसिद्ध्यर्थं विहितं उत्क्रान्तिधेनुदानं, यमद्वारस्थितवैतरणीनामकनद्युत्तारणाय विहितं कृष्णगवीदानं, आदिशब्देन देवपितृमनुष्यऋणाऽपाकरणाय विहितमृणधेनुदानं, सकलपातकापनोदाय विहितं पापधेनुदानं च गृह्यते। तत्राऽपि मुमूर्षोर्नाशौचम् । धेनुचतुष्टयदाने साङ्गे सर्वप्रायश्चित्ते च मुमूर्षोर्नाशौचमित्यर्थः । अन्तरैव मरणसम्भवे नाशौचम् । अतिवाहनस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा । इति ।

वृद्धपराशरोऽपि—

तपोदानप्रवृत्तेषु नाऽशौचं विद्यते क्वचित् । इति ।

पराशरोऽपि—"उद्यतो निधने दाने" (परा०३-२३) इति । विवृतं चैतदधस्तात् । तथा प्रेताऽऽहुतिष्वपि नाशौचम् । प्रेताहुतयः प्रेतोद्देशेन क्रियमाणाः पिण्डोदकदानादयः तेषु आशौचान्तरमृतस्य प्रेतस्य पिण्डोदकदानादौ न पूर्वाऽऽशौचं प्रतिबन्धकमिति भावः । तदाह शातातपः—

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥
आरब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्येचे जननं भवेत् ।
तथैवाऽऽशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ इति ।

गालवोऽपि—

शावेऽपि सूतकं चेत्स्यान्निशाशेषे तथैव च ।
नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ।

तथैव शावाऽऽशौचयोः सन्निपाते प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वादिति ॥ ७९ ॥

एवमाशौचाऽतिवाहनप्रतीक्षासहिष्णूनि कर्माण्यभिधाय पृष्टाकोदेन तेषामभिधानायोगादिङ्गमभिधानेनाह—

एवंविधानां चान्येषां नाशौचं न च सूतकम्।
कर्तव्यान्येव कर्माणि यथा पुण्यस्तथैव सः ॥८०॥

एवं विधानामिति। एवं विधा=प्रकारो येषां तेषां राज्ञां कोपातिशयेन वध्यत्वादिनाऽऽज्ञप्तानां दृढनिगडाऽधिरूढानां च बहलजलकल्लोल कलितजलधितरणाय तरणिमधिष्ठितानां तत्तदापदुद्धाराय स्तोत्रयन्त्र मन्त्राराधने नाशौचम्।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते। (या० ३-२९)

इतिस्मरणात्। अन्येषां च श्राद्धकर्तृभोक्तृप्रभृतीनां च नाऽऽशौचम् तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि।
निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च॥
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित्।
गृहीतनियमस्याऽपि न स्यादन्यस्य कस्यचित्॥ इति।

ब्राह्मेऽपि—

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि।
श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्॥
अथदातृग्रहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा।
अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन॥
विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात्।
भोजनार्द्धे तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते॥
यदि कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः।
आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके।
शेषमन्नं परैर्देयं दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेत्॥ इति।

अत्र देवप्रतिष्ठादौ पूर्वसम्भृतसम्भारे इति द्रष्टव्यम्।

यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणि।

इति स्मृत्यन्तरात्। "न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः" इति विष्णुस्मरणाच्च। 'कन्यादाने' इति चौलोपनयनादिसंस्कारमात्रोपलक्षणम्। "देवप्रतिष्ठोत्सवयज्ञेषु" इतिविष्णुस्मरणात्। पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यदानेऽपि नाऽऽशौचम्।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति।

इतिक्रतुस्मरणात्। नाऽऽशौचं न च सूतकम्। जननमरणनिमित्त-

माशौचं नास्ति । अतोऽन्यथाऽनुपपन्नानि प्रतिप्रसूतानि च कर्माणि कुर्यादेव । यथा पुण्यः=आशौचाऽभाववान् तथैव सः इति । अत्र पुण्यत्वातिदेशबलादेव न सर्वत्र पुण्यत्वं, किं तूक्तेष्वेवेति पूर्वोक्तमपि पुनरुक्तभ्रमनिरासायोक्तम् ॥ ८१ ॥

एवमनुयोगिविशेषेणाऽऽशौचमपोद्य सम्प्रति प्रतियोगिविशेषेणाऽप्यपवदति—

कामतो दुर्मृतः कश्चित्पतितः क्लीव एव वा ॥
तन्मृतौ तु सगोत्राणां नैवाऽऽशौचं विधीयते ॥ ८२ ॥

कामत इति । यः कश्चित्कामतो बुद्धिपूर्वं दुष्टैरविहितैः भृग्वग्न्यनशनाम्बुविषशस्त्रोद्बन्धनप्रभृतिभिर्मृतस्तस्य सगोत्राणां सपिण्डानां तन्मृतिनिमित्तं नैवाऽऽशौचमस्ति । आशौचमित्युपलक्षणम् । तेन दाहपिण्डोदकदानादिकमपि न कार्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

व्यापादयेदिहात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाऽऽशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ इति ।

अत्रादिशब्दसंग्राह्यमाहाङ्गिराः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्विद्युतो ब्राह्मणादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ इति ।

यद्यपि चण्डालादिहतानामात्मघातित्वं न सम्भवति स्वमरणाऽनुकूलव्यापाराभावात्, तथाऽपि दर्पाविष्टम्भेन तन्निग्रहे प्रवृत्तस्य तैश्च हतस्य बुद्धिपूर्वं मरणसंशये प्रवृत्तत्वादात्मघातिता भवत्येव । "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इतिविध्यतिक्रमात् "न संशयं प्रपद्येत" इतिनिषेधाऽतिक्रमाच्च । एवमेव बाहुभ्यां नदीं तरीतुं प्रवृत्तस्य, सर्पादीन् ग्रहीतुमतिप्रवृत्तस्य सम्भावितोत्कटकोटिकमरणहेतुप्रवृत्तत्वादात्मघातिताऽस्त्येव । एवमन्यत्राऽप्यूह्यम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

नागानां विप्रियं कुर्वन्दग्धश्चाऽप्यथ विद्युता ।
निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
परदाराऽनुगन्ता च दोषात्तत्पतिभिर्हतः ।
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चण्डालादीन् समाश्रिताः ।
शस्त्राऽग्निगरदाश्चैव पाखण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥
क्रोधात्पापं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ।
गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराऽधमाः ॥

कुशीलजीविनो ये च सूत्राऽलङ्कारधारिणः ॥
ब्रह्मदण्डहता ये च येऽथ वा ब्राह्मणैर्हताः।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः॥ इति।

अत्र सर्वत्र बुद्धिपूर्वसम्भावितमरणेषु दुष्टकार्येषु प्रवृत्तत्वेन आत्मघातित्वात्पतितत्वमिति तात्पर्यम्। अत्र च कामत इति विशेषणोपादानेन प्रमादात्पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणे विद्यत एवाऽऽशौचमिति सूचितम्। तदाहाङ्गिराः—

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताऽग्न्युदकादिभिः।
तस्याऽऽशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया॥ इति।

ब्राह्मेऽपि—

प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः।
शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः॥
चण्डालैरथवा चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित्।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः॥ इति।

दुर्मृत इतिविशेषणाद्विहितोपायमृतानामाशौचमस्त्येवेति सूचितम्। तदुक्तं ब्राह्मे—

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितोऽस्ति पुमान् यदि।
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा॥
अगाधं तोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा।
गच्छेन्महापथे वाऽपि तुषारगिरिमादरात्॥
प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति यः।
स्वयन्देहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः॥
उत्तमानाप्नुयाल्लोकात्मघाती भवेत्कचित्।
महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्भोगानवाऽप्नुयात्॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा॥
ईदृशं मृतकं येषां जीवानां कुत्रचिद्भवेत्।
आशौचं स्यात्त्र्यहं तेषां वज्राऽनलहतेषु च॥ इति।

मनुशतातपौ—

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥ इति।

तथा प्रायश्चित्तार्थमात्मत्यागिनामपि नाऽऽशौचम् । तथा च गौतमः—"यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं, स मृतः शुद्ध्येत्तस्मिन्नुदकादीनि सर्वाणि प्रेतकार्याणि कुर्युः" (गौ० ध० २०–१३,१४) इति । तथा पतितस्याऽपि प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतो मरणेऽप्यस्त्याऽऽशौचम् ।

पतितोऽपि च यः कुर्वन् विशुद्धिं मरणान्तिकम् ।
तस्याऽऽशौचादि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

इतिस्मरणात् । मरणान्तिकं प्राप्त इति शेषः । तथा राज्ञा पापविशेषे वधदण्डे क्रियमाणे मृतस्याऽऽशौचमस्त्येव । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

तथा यः पतितः पतनीयेन महापातकादिना युक्तः तन्मृतौ तन्मरणे तत्सपिण्डानां नाऽऽशौचम् । तदुक्तं ब्राह्मे—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥ इति ।

आदिशब्देनाऽऽशौचस्पर्शनवाहनादीनि गृह्यन्ते । तथा यः क्लीबो नपुंसकः तन्मृतौ तत्सपिण्डानां नाऽऽशौचम् ।

मुखेभगास्तु ये जीवाः क्लीबप्राया नपुंसकाः ।

इतिव्राह्मात् । तेषां नाऽऽशौचमित्यनेन सम्बन्धः । क्लीबशब्दो वानप्रस्थसन्न्यासिनोरप्युपलक्षकः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ ।
मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाऽऽशौचं नोदकक्रिया ॥ इति ।

सङ्गनिवृत्तः सन्न्यासी । वाशब्दः पाखण्ड्यादिसङ्ग्रहार्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

पाखण्ड्यनाश्रिता स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ (या०३·६) इति ।

सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम्, उद्देश्यगतत्वात् । तथा—

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ॥ (या०३–२१) इति ।

अन्वक्षं यावच्छवदर्शनमित्यर्थः । (यत्तु) नृपहतानामाशौचाऽभावो युद्धहतव्यतिरिक्तविषयः । (१)"गोब्राह्मणहतानामन्वक्षम्" (गौ.१४–९)

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पु. नास्ति ।

"राजक्रोधाच्चायुद्धे" (गौ० १४-१०) इति गौतमात्। (इति) प्राञ्चः। तन्न। अयुद्ध इत्यस्यापपाठात्।

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः॥ (मनु०५-९८)

इति स्मृत्यन्तरविरोधाच्च। तस्माद्युद्धहतस्याऽन्वक्षमेवाऽऽशौचमित्येव साध्विति हरदत्तः (१) युद्धहतस्य त्वेकरात्रम्।

ब्राह्मणाऽर्थेविपन्ना ये योषितां गोग्रहेऽपि वा।
आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम्॥ (परा० ३-२९)

इतिपराशरस्मरणात्। इदं च युद्धकालीनप्रहारेण कालान्तरमृतविषयम्। मध्येयुद्धं हतस्य तु सद्यःशौचम्।

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः॥ (मनु० ५-९८)

इतिमनुस्मरणात्। एतेन "भृग्वग्न्यनशनाम्भः संग्रामविद्युन्नृपहतानां नाऽऽशौचम्" "भृग्वग्निजलसंग्रामदेशान्तरस्थानामुदकक्रियाकार्ये सद्यःशौचं भवति" "युद्धहतानामनाशके च सद्यः शौचम्"इति विष्णुसुमन्तुपैठीनस्यादिवाक्यानि व्याख्यातानि। यत्तु—"भृगुसङ्ग्रामदेशान्तरगतानां गर्भानां जातदन्तानां त्रिरात्रेण" इति कश्यपस्मरणं तदवाङ्मुखस्य पलायनसमये हतस्येति ज्ञेयम्।

शस्त्रेणाऽभिमुखो यस्तु वध्यते क्षत्रधर्मणा।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञः सद्यःशौचं विधीयते॥

इति यमेनाऽभिमुखहतस्य सद्यःशौचस्मरणात्। एतेन 'राज्ञा क्रोधमन्तरेण प्रमादादुत क्रोधेनाऽपि वा युद्धहतस्तदा सपिण्डानां समग्रमेवाऽऽशौचम्। "राजक्रोधाच्चायुद्धे" (गौ० १४-१०) इतिविशेषणद्वयोपादानात्, इतिहारलताविवरणमसंवरणमेवेत्युपेक्षणीयम्। नन्वयं कामतो दुर्मृतानां दाहाऽऽशौचादिनिषेधोऽनाहिताग्निविषयो वाच्यः, आहिताग्निविषयत्वे तु "आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च" इति श्रुतिविहिताऽग्नियज्ञपात्रादिप्रतिलोपप्रसङ्गात्, इतिचेन्नैवम्। तदग्नीनां यज्ञपात्राणां चात्र प्रतिपत्त्यन्तरविधानात्। तदुक्तम्—

वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते॥ इति।

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख० पु० नास्ति।

तथा तच्छरीरस्याऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥ इति ।

यत्तु—

विषोद्बन्धनशस्त्राद्यैरात्मानं यस्तु घातयेत् ।
मृतो मध्येन लेप्तव्यो नाऽन्यं संस्कारमर्हति ॥

इतिपराशरेण मध्यलेपनमुक्तं तद्राज्ञो अतिप्रसङ्गनिवृत्तये कार्यम् । गङ्गातोये प्रक्षेपस्तु तदीयैस्तत्संस्कारार्थं कार्यं इति न विरोधः । नन्वेवम्—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रो हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाऽग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।
दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्ग्राह्यं क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वेनाऽग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ।

इतिपराशरस्मरणं विरुध्यते, तच्छरीरस्य गङ्गातोये प्रतिपादितत्वेन लौकिकाग्निना दाहासम्भवेन अस्थिग्रहणाऽसम्भवात् । तदग्नीनामपि प्रतिपादितत्वेन पुनः स्वेनाऽग्निना तदस्थिदाहाऽसम्भवाच्च इतिचेत्, मैवम् । तद्देहाऽग्निप्रतिपत्तिविधायकादस्य पक्षान्तरविधायकत्वेन विरोधपरिहारात् । तदौर्ध्वदेहिकमप्यस्य कथं स्याद्देहाग्न्योः प्रतिपादितत्वेन दाहाऽसम्भवादिति चेत्, सत्यमेवैतत् । देहाग्न्योः प्रतिपत्त्या दाहोत्तरकालीनाया उदकादिक्रियाया एव तत्रेष्टत्वात् । अत एव त्रिकाण्डमण्डनः—

अग्नौ सति स्यादथ देहक्लृप्ति-
रस्थ्यस्ति चेदग्निरपेक्षणीयः ॥
अस्थ्नामलाभे तु शरीरकस्य
विनष्टवन्हेरुदकक्रियैव ॥ इति ।

अस्यार्थः—अग्नौ सति देशान्तरे मरणादिना देहाऽभावे पलाशपत्रादिभिर्देहः कल्पनीयः । देहाऽस्थिसद्भावे प्रेताधानविधिना विच्छिन्नोप्यग्निराहरणीयः । प्रतिपत्त्यादिना देहास्थ्यभावे अग्नेरपि तथैवाऽभावे उदकक्रियामारभ्यैव औध्वदेहिकं कार्यम् । उभयप्रतिपत्तौ दाहस्य लुप्तत्वादिति । अत एव गौतमेनाऽपि "यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येत् । (गौ० २०-१४) तस्मिन्नुदकादीनि सर्वाणि प्रेतकार्याणि कुर्युः" (गौ० २०-१५) अत्र उदकादीनीत्येवोक्तं न तु दाहादीनीति ।

न च दाहाऽभावे शरीरसंस्काराऽभावादग्रेतनक्रियायामप्यनधिकारः इति वाच्यम् । सन्न्यासिनो निखननस्येवाऽत्र गङ्गादितोये प्रक्षेपस्यैव शरीरसंस्कारकत्वान्न सर्वत्र दाहनियमः । न च

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं सम्वत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतवचने सर्वत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । "सर्वत्वमाधिकारिकम्" इतिन्यायेन दाहव्यतिरिक्तस्यैव कृत्यस्य सर्वशब्देन परामर्शात् । ततश्चाऽयं निर्गलितोऽर्थः—आत्मघातादिना दुर्मृतस्याऽऽहिताऽग्नेः शरीरं गङ्गादिपुण्यनदीतोये प्रक्षिप्य तदीयं वैतानं चाप्सु प्रक्षिप्य आवसथ्यं च चतुष्पथे प्रक्षिप्य सम्वत्सराऽनन्तरमुदकदानादिकामेवौर्ध्वदेहिकक्रियां कुर्यात् । अथ वा तदैव लौकिकाऽग्निना तं दग्ध्वा तदस्थीनि क्षीरादिना प्रक्षाल्य सम्वत्सरान्ते मृताऽग्निहोत्रेण रक्षितैरग्निभिर्विधिवद्दाहं विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अत एव छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान् यदि ।
पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्त आदाय स क्षयात् ॥ इति ।

महापातकादियोगः पातित्यहेतूपलक्षणार्थः । तेनात्मघातिप्रभृतीनामपि पातित्यमस्तीति निरूपितमेव प्राक् । तथा च कलिप्रधानपराशरोक्तत्वेनायमेव पक्षः शिष्टाचाराऽनुगतः प्रतीयते । पक्षद्वयेऽप्यात्मघातप्रायश्चित्तं प्रेतशुद्ध्यर्थं नारायणबलिं च कृत्वैवौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । तदुक्तं—

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥ इति ।
नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा ॥ इति ।

विशेषान्तरं श्राद्धकल्पलतायामेवोक्तमिति नेहोच्यते ॥ ८१ ॥

"इतरेऽपिसमारब्धप्रयोगा" (षड० ७४)इत्यादौ प्रयोगाऽऽरम्भे नाऽऽशौचमित्युक्तं तत्राऽऽरम्भ एव क इत्याकाङ्क्षायां तं लक्षयति—

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ ८२ ॥

प्रारम्भ इति । यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ ऋत्विग्वरणं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते

आशौचपातेऽपि याज्ययाजकयोर्न दोष इत्यर्थः। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः।
पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः॥ इति।

यद्यपि मधुपर्कवरणानन्तरं न भवति तथाऽपि 'ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्" इत्यनेनाऽव्यवधानबोधनान्मधुपर्कशब्दो वरणं लक्षयति। तथा—

तथा गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे।
स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते॥ इति।

अत्राऽपि गृहीतप्रायदीक्षस्येत्येवं व्याख्येयम्। अव्यवहितत्वात्। व्रते अनन्तव्रतादौ। सत्रे गवामयनादौ। यज्ञशब्देन सिद्धेऽपि सत्रग्रहणे तत्र यजमानानामेव ऋत्विक्कार्यकरत्वेन वरणाऽभावादुक्तारम्भासम्भवेन पृथक् सत्रनिर्देशः। सङ्कल्पः प्रारम्भः। तत्प्रभृत्याशौचदोषाऽभावः। तथा विवाहोपनयनचौलादिषु संस्कारेषु, तथा तडागोत्सर्गमहादानादिषु, नान्दीमुखं नान्दीमुखपितृगणश्राद्धमारम्भः। तस्मिन् कृते नाऽऽशौचदोषः। तदुक्तं सङ्ग्रहे—

प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचं विवाहः कार्य एव तु।
निमन्त्रणं तु वा श्राद्धे प्रारम्भः स्यादिति श्रुतिः॥ इति।

प्रारम्भो नान्दीमुखात्। यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽऽशौचसम्भावनायां नान्दीमुखं कर्तव्यमपीत्युक्तं सङ्ग्रहे—

भाव्यं तु सूतकं ज्ञात्वा मातृणां पूजनं भवेत्।
सूतकं न विशेत्तत्र मातरो यत्र पूजिताः॥ इति।

तस्य कियद्दिनं पूर्वमनुष्ठानमपेक्षितमित्युक्तं तत्रैव—

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः।
पञ्चोपनयने चैव चौले चैव त्रिरात्रकम्॥ इति।

एवं कथंचिन्नान्दीमुखाऽकरणेऽपि बलवदनुपपत्तावाशौचमध्येऽपि विवाहाद्यर्थं शुद्ध्युपायमाह विष्णुः—

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्।
गां दद्यात् पञ्चगव्याशी ततः शुद्ध्यति सूतकी॥ इति।

कूष्माण्डैः="यद्देवा देवहेडनं" इत्यादिमन्त्रैः। तथा श्राद्धे=एकोद्दिष्टे पार्वणे च पाकपरिक्रिया परेः साकल्यार्थकत्वाद्यावत्पाकनिष्पत्तिः प्रारम्भः। पाके निष्पन्ने नाऽशौचदोष इत्यर्थः। यत्तु—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि।
निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च॥

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित्। इति,
तन्निमन्त्रणस्याऽपि प्रारम्भत्वमभिप्रेत्येति ध्येयम्। तदुक्तं सङ्ग्रहे–

निमन्त्रणं तु वा श्राद्धे प्रारम्भः स्यादिति श्रुतिः। इति।

यद्वा पूर्वेद्युर्निमन्त्रणे तस्यैव प्रारम्भत्वं, सद्यो निमन्त्रणे तु पाकपरिक्रिया इति व्यवस्था। अत्र च

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्॥
प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया॥

इत्यादिमूलसमरूपं विष्णुवचनमेव मूलमिति ध्येयम्॥ ८२॥

एवं सविशेषं साऽपवादमाशौचं निर्णीय तन्निमित्तामुदकक्रियां कर्तृविशेषनिर्णयद्वारेणाह–

ज्ञातीनां मरणे ब्रह्मचारिणां नास्त्यशौचिता॥
अतस्तिलोदकं तेभ्यो न दद्युर्ब्रह्मचारिणः॥ ८३॥

ज्ञातीनामिति। यतो ज्ञातीनां मातापितृव्यतिरिक्तानां मरणे ब्रह्मचारिणामाशौचं नास्तीत्युक्तं प्राक्। अतः=आशौचाऽभावात्। ब्रह्मचारिणस्तेभ्यो ज्ञातिभ्यः। तिलोदकं न दद्युः। तदाह याज्ञवल्क्यः–

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा। (या० ३–५) इति।

मनुरपि–

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। (मनु० ५–८८) इति।

आदिष्टं='ब्रह्मचार्यसि' इत्यादिमतं यस्याऽसावादिष्टी ब्रह्मचारी। आ व्रतस्य समापनात्। आ समावर्तनादित्यर्थः। आदिष्टी='प्रक्रान्तप्रायश्चित्तः' इत्येके। तस्य

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा।

((१)इति ब्राह्मणोऽऽशौचाऽभावबोधनात्। तर्हि कथं कुर्यादित्यत आह स एव–

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। (मनु० ५–८८)इति।)

कात्यायनोऽपि–

आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम्। इति॥ ८३॥

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख० पु० नास्ति।

तर्हि मातापितृविषये कथमित्यत आह--

मातापितृमृतौ ब्रह्मचारिणां चास्त्यशौचिता ॥
पितृभ्यामपि तैस्तस्माद्देयमेव तिलोदकम् ॥ ८४ ॥

मातेति । मातापित्रोर्मरणे ब्रह्मचारिणामप्याशौचमस्त्येव । तेन तैर्ब्रह्मचारिभिः पितृभ्याम्, अपिशब्दादाचार्योपाध्यायगुरुभ्यश्च तिलोदकं देयमेव यथाह शङ्खः--

जनने मरणे चैव नाऽऽशौचं ब्रह्मचारिणाम् ।
पित्रोर्मरण एव स्यादाशौचमुदकं तथा ॥ इति ।

तिलोदकमिति प्रेतक्रियामात्रोपलक्षणम् । तदाह वशिष्ठः--"ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवर्तेरन् । अन्यत्र मातापित्रोः"(वशि०२३-७,८) इति । वहनदहनोदकदानाऽऽशौचादि शवकर्म तद्वतो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यलोपो मातापित्राचार्योपाध्यायव्यतिरेकेण । तेषामेतत्करणे न व्रतलोप इत्यर्थः । तदाह मनुः--

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ (मनु० ५-९१) इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि--

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।
सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ (या० ३-१५) इति

व्रती=ब्रह्मचारी व्रत्येव न व्रतच्युत इत्यर्थः । सकटान्नम्=आशौचान्नम्, पित्राद्याशौचेऽपि नाऽश्नीयात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे--

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् । इति ।

यत्तु स्मृतिचन्द्रिकायां--

मातापित्रोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ।
स व्रतस्थोऽपि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥
तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यति ।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥

इतिसंवर्त्तस्मरणम्, यच्च छन्दोगपरिशिष्टे--

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् ।
न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कुत्र चित्।
आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम्॥

इतिकात्यायनवचनम्, तदुभयं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयत्वेन व्याख्येयम्।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्।
नाऽऽशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते॥

इतिकूर्मदेवलवाक्यात्। नैष्ठिकानामिति ब्रह्मचारिणां विशेषणम्। ब्रह्मचारिपदस्योपकुर्वाणकपरत्वेऽपि सपिण्डाऽऽशौचाभावबोधकत्वम्। संवर्त्तकात्यायनवाक्याऽनुरोधात्। न चानयोर्नैष्ठिकविषयत्वे "आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्"इति विरुद्ध्येत ब्रह्मचर्यस्य मरणान्तिकत्वादिति वाच्यम्। ब्रह्मचर्यमध्ये एव त्र्यहाऽऽशौचरूपपक्षान्तरविधानार्थकत्वात्। अतः पुनर्ब्रह्मचारिग्रहणं नियमार्थम्। तेन दीक्षिततपस्विनोर्न कर्ममध्ये त्र्यहाऽऽशौचम्, किं तु सम्पूर्णमेव। "पित्रोस्तु मरणं विना" इतिपूर्वोदाहृतवचनात्। अन्ये तु दशाहिकप्रेतकर्ममध्ये त्र्यहमेवाऽऽशौचं कुर्यात्, अनन्तरं स्वकर्माऽनुतिष्ठन्नेव प्रेतकर्माऽऽचरेत्। वाशब्दस्त्वेकाहापेक्षया विकल्पार्थः। तथाहि ब्राह्मे-"आचार्यं वाप्युपाध्यायम्"इत्युपक्रम्य "प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत्" इत्यस्याऽनन्तरं--

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह सम्वसेत्।
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति॥

इत्येकाहाऽऽशौचविधानात्। यत्तु प्रजापतिना—

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं पितुः।
तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुध्यति॥

इत्युक्तं तत्संवर्त्तवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम्। तस्मान्नैष्ठिकानां पित्रादिपितृमेधाचरणे तावत्कालमेवाऽऽशौचमित्येकः पक्षः। एकाहाऽऽशौचमिति द्वितीयः। त्र्यहाऽऽशौचमिति तृतीयः। तदेषां पक्षाणां देशकालाद्यपेक्षया व्यवस्थेत्यलं बहुना॥ ८४॥

किञ्च—

स्वीयाऽऽचारादपि भ्रष्टाः पतिता ये च दूषिताः।
न कुर्युरुदकं ते वै तेभ्योऽप्यन्ये न चैव हि॥ ८५॥

स्वीयाऽऽचारादिति। स्वीयाद्वेदबोधितादाचाराद्भ्रष्टाः। वेदनिन्दितमार्गानुवर्तित्वात्। पतिताः महापातकादिपतनीयकर्माऽभिभूताः। चकारात्क्लीबाः गर्भभर्तृद्रुहो योषितश्च गृह्यन्ते। दूषिताः संस्कारहीना

आत्याः। एते प्रमीतेभ्यः सपिण्डेभ्यः उदकं न कुर्युः। तदाह वृद्धमनुः—

क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विकर्मिणः।
गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः॥ इति।

अत एवमुदकदानकर्तृत्वमेषां प्रतिषिध्य उदकसम्प्रदानत्वमपि निषेधति–तेभ्योऽपीति। तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः स्वाचारभ्रष्टादिभ्यः अपिशब्दात्सङ्करजातप्रव्रजितात्मत्यागिप्रभृतिभ्यो दुर्मरणमृतेभ्यः पूर्वोक्ताद्वृतेभ्योऽन्ये सपिण्डा उदकं न कुर्युः। तदाह मनुः—

वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्ततोदकक्रिया॥ (मनु० ५-८९)
पाखण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः।
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीणां च योषिताम्॥(मनु ५-९०)इति।

वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि—

विद्युता नृपविप्राभ्यां शृङ्गिदंष्ट्रथासिघातिताः।
वृथोत्पन्नो महाक्लीबो व्रती नैवोदकार्हकः॥ इति।

महाक्लीबो लिङ्गरहितः। व्रती महाव्रती नैष्ठिकः। यमोऽपि—

वृथासङ्करजातानां आश्रमान्तरिताश्च ये।
दत्तानां चैव कन्यानां निवर्तेतोदकक्रिया॥ इति।

आश्रमान्तरिताः सत्यप्यधिकारे आश्रमरहिताः। स्वेच्छाकल्पिताऽऽश्रमा वा। दत्तकन्यानामुदकदानाऽभावस्त्वैच्छिकः।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजाम् (या० ३-४)

इतियोगिस्मरणात्। प्रत्ताः कन्याभगिन्यादयः। एषां कामेन इच्छया उदकं देयमित्यर्थः। पारस्करोऽपि–"अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानाम्" (पा०३-१०-४६) जातिबहिष्कृतस्याप्युदकं न कार्यम्। तदाहतुः शङ्खलिखितौ–"अपपात्रितस्य ऋक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते"इति। अपपात्रितः पर्यस्तपात्रः। तथा अजातदन्तस्याऽपि उदकं न कार्यम्। तदाह पराशरः—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः।
न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया (परा०३-१४) इति

नाऽऽशौचं सपिण्डानामिति शेषः। ऊनद्विवार्षिकस्याऽप्येवम्।

तदाह मनुः—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते॥ (मनु० ५-६८)

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नाऽपि कार्योदकक्रिया।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव तु॥ (मनु० ५-६९) इति।

एवमत्रिवर्षस्याऽपि। तदाह मनुरेव--

नाऽत्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। (मनु०५-७०) इति।

कृतचूडानां तूदकक्रियानियमः, अन्यत्र तु विकल्प इत्यप्याह स एव--

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्राऽपीच्छया द्वयम्॥ इति।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वाऽपि कृते सति। इति च॥ ८५॥

एवमाशौचनिमित्तामुदकदानक्रियां कर्तृसम्प्रदाननिर्णयेनाऽभिधाय क्वचिदाशौचाऽभावेन तदपवादमाह--

अस्नानभोजना ये च ये च होमविवर्जिताः॥
नास्तिकाः किम्भरिष्यन्तस्तेषां भस्मान्तसूतकम्॥ ८६॥

अस्नानेति। स्नानपूर्वकं भोजनं स्नानभोजनम्। न विद्यते स्नानभोजनं येषां ते अस्नानभोजनाः स्नानव्यतिरेकेणैव भोक्तारो ये नराः ये च होमेन श्रौतेन स्मार्तेन वैश्वदेवेन च वर्जिता रहिताः। ये च नास्तिकाः=नास्ति परलोके मतिर्येषां ते नास्तिकाः। परलोको नास्तीति मत्वा विहिताऽननुष्ठातारो निषिद्धाऽनुष्ठातारश्च। तथा ये किम्भरिष्यन्तः कुत्सितं भरणं किम्भरः तं करिष्यन्तीति किम्भरिष्यन्तः। कुटुम्बस्य कुत्सितभरणशीलाः कदर्या इति यावत्। तदुक्तं--

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः॥ इति।

अस्नानभोजना ये चेतिचकाराद्व्याधितऋणग्रस्तादेर्ग्रहणम्। तेषां भस्मान्तसूतकम्। भस्मस्यान्तो भस्मान्तः=भस्मीभावः सोऽन्तो यस्य तद्भस्मान्तम्। एकस्यान्तशब्दस्य लोपः तच्च तत्सूतकं च भस्मान्तसूतकम्। सूतकशब्देनाऽऽशौचं लक्ष्यते। यावद्भस्मीभावमाशौचमित्यर्थः। तदाह दक्षः--

अस्नात्वा चाऽप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽश्नाति यो द्विजः।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्॥
व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराऽधीनस्य नित्यशः।
श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत्॥

न तूदकं कदाचित् स्याद्यावज्जीवं तु सूतकम् ।
एवङ्गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥ इति ।

एतेषां यावज्जीवमशुचित्वादेवाऽऽगन्तुकमाशौचं नास्तीत्याशौचाऽभावादेव तन्निमित्तोदकदानाऽधिकारोऽपि नास्तीति युक्तमेव। इदं च यावज्जीवाऽऽशौचाऽभिधानं निन्दार्थमेव । वस्तुतस्तस्याऽपि दशाहाऽऽशौचमस्ति । यथाह पराशरः–

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।
नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ इति ।

नामधारकविप्रस्वरूपमाह व्यासः–

ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः ॥
गर्भाऽऽधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मविन्न चाऽधीते स भवेन्नामधारकः ॥ इति ।

संस्कारशोकाऽपनोदकादिकमस्माभिः श्राद्धकल्पतायामेवोक्तमिति नेहोच्यते इत्यलम् ॥ ८६ ॥

धर्माऽधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु–श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥
याऽकारिशुद्धिपदपूर्वकचन्द्रिका तां विद्वच्चकोरनिवहाः परिशीलयन्तु ॥१॥

जिज्ञासैव न धर्मशास्त्रविषये कस्याऽपि शास्त्रान्तराऽऽ-
सक्तत्वेन तु साऽपि चेद्भवति तत्रैव ग्रहः सोऽपि चेत् ॥
न प्राचीननिबन्धनानि सकलान्येकस्य यस्याऽखिलं
दैवत्स्थास्यति तेन तत्त्वमखिलं विज्ञास्यते मत्कृतेः ॥२॥

बुधा ! मुधा दूषणभूषणाभ्यां दूष्यो न भूष्यश्च मम प्रयासः ॥
यद्यस्ति कोऽप्यत्र गुणो ग्रहश्च धर्मे तदेनं परिशीलयन्तु ॥३॥

षडशीतेरियं व्याख्या जाताभिख्या प्रकाशिता ॥
येनान्तरात्मना सोऽयमनया प्रीयतां हरिः ॥ ४ ॥

इति श्रीधर्माऽधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डिताऽपरनामक-
विनायकपण्डितकृतायां षडशीतिविवृतौ शुद्धिचन्द्रिकायां
प्रकीर्णाऽऽशौचप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

श्रीः ।

षडशीतिश्लोकानामकाराद्यनुक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

इति षडशीतिश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

षडशीत्यां समागतानि ऋष्यादिनामानि ।

श्रीः ।

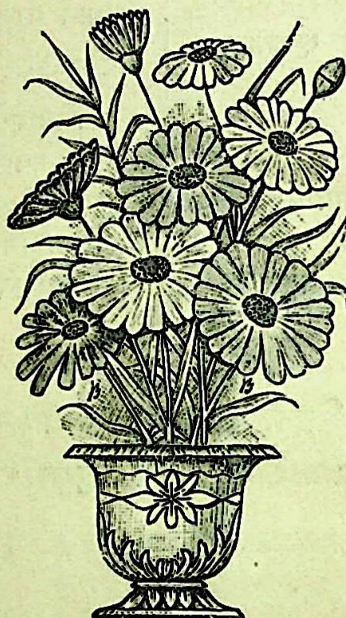
शुद्धिचन्द्रिकायां समागतानां ऋष्यादीनां नामानि ।

समाप्ता शुद्धिचन्द्रिकास्थऋष्यादिनामसूची।

अथ शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ऋष्यादिवचनानामकारादिवर्णक्रमाऽनुसारि

सूचीपत्रम्।

समाप्तं शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ऋष्यादिवचनानामकारादिवर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
पञ्जयज्ञ	पञ्चयज्ञ	२	२२.
सन्तोषदासन्तो- षदाभ्यां	सन्तोषविषा- दाभ्यां	४	१०.
त्रये] त्रिरात्र	त्रये] मूलोक्तं त्रिरात्र	१३	२९.
स्मरणत्,	स्मरणात्,	१४	९.
तं निरस्यति–	तन्निरस्यति-	१५	८.
विध्यते	विरुध्यते	१५	१०.
पाराशरः	पराशरः	१६	५.
हारितोऽपि	हारीतोऽपि	१८	२१.
तद्दशाहमिति	तत्तद्दशाहमिति	१९	७.
वाशौचान्तर	वाशौचान्तर	२२	१७.
जननाशाचयो:	जननाऽऽशौचयोः	२४	१७.
शावाशौऽऽच	शावाऽऽशौच	२९	१९.
शावाऽऽशौचे वाऽन्य	शावाऽऽशौचं- नाऽन्य	३१	१.
श्रवेदिति	शुद्ध्येदिति	३१	२१.
मृतं पी:तं	मृनं पतिं	३२	३.
भिदस्याहस्त- दाशौचं ०	भिदस्याऽऽशौचं	३२	६.
वर्यक्षा	वर्णज्ञी	३५	१५.
मिति ॥३॥	मिति ॥ ३० ॥	३७	१०.
सापिण्डये	सापिण्ड्ये	३७	१३.
पतिपितृषा	पतिपितृषा	३७	२६.
वृहस्तपतिना	वृहस्पतिना	३८	२१.
बहिरवे	बहिरिव	३९	१५.
तदुत्तरवाक्यात्	तदुत्तरवाक्यत्वात्	३९	२?.
"तत्र मासत्र"	तत्र "मासत्रय"	४०	२५.
त्रिशात्रं	त्रिरात्रं	४०	२६.
दशभ्याहोरात्रेभ्यः	दशभिरहोरात्रैः	४५	१९.
(पा०गृ० १०–	(पा०गृ०३–१०	४६	११.

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
दशद्वादश	दशमैकादशद्वादश	४९	१४.
क्रमागत वर्षा- णाम्	क्रमागतोपनयन- वर्षाणाम्	४९	१५.
षटत्रिशन्मते	षट्त्रिंशन्मते	५१	६.
दाहायदेनं	दाहयेदेनं	५१	९.
पितृपक्ष	पितृपक्षे	५२	८.
पौनरुक्त्यऽपरि	पौनरुक्त्याऽपरि	५२	११.
चौलाभाव	चौलाभावे	५२	२५.
वादानात्प्रा.क्	वाग्दानात्प्राक्	५२	२९.
मरणयारा	मरणयोरा	५३	२५.
पितृपु	पितृसपिण्डेषु	५३	२९.
तेषां गृहे	तेषां स्वगृहे	५४	२७.
स्वगृहमरणे	भिन्नगृहमरणे	५५	८.
भ्रातृणां	भ्रातृणां	५५	१०.
याज्जीव	यावज्जीव	५५	११.
पितृत्वाशौच	पितृभ्याशौच	५८	१२.
तथाऽप्यापितामह	तथा पितामह	५९	१५.
पृथक् प्रोक्तम् ।	पृथङ् नोक्तम् ।	५९	१७.
इति । (?) तृ- तीयपैतृ	इति ज्ञेयम् । पैतृ-	६०	११.
तद्विदश	तद्विदेश	६०	२८.
पित्राः	पित्रोः	६१	२.
बौधायनसस्मर- णात्	बौधायनस्मर- णात्	६४	१०.
आचौशं	आशौचं	६५	३०.
सपियडः	सपिण्डैः	६८	२३.
मात्रोपलणम्	मात्रोपलक्षणम्	७०	२६.
न्तरादेशेन	न्तरोद्देशेन	७४	३.
कुर्युरिरित्यर्थः	कुर्युरित्यर्थः	७४	१७.
शौचप्रौहिणा	शौचग्राहिणा	७६	१.

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०
शुद्रेपु	शूद्रेपु	७८	३२.	मपाद्य	मपोद्य	९३	३२.
वडवाहतः	वडवाह्नः	८१	२४.	दिने अतन्द्रितै	दिने एकादश- दिने अतन्द्रितै	९५	१०.
पैत्रिको	पैतृको	८१	२८.	फलच्छोः	फलेच्छोः	९६	३२.
पर पूर्वौ	परपूर्वौ	८५	५.	शङ्कः	शङ्खः	९९	३.
तपिता	तत्पिता	८५	२३.	८२	८०	१०२	४.
सम्बन्घा	सम्बन्धा	८५	३३.	८२	८१	१०२	८.
नश्चयः	निश्चयः	८६	३३.	कात्मघाती	कान्नात्मघाती	१०३	३३.
वरुद्देति	वरुद्धेति	८७	२१.	निर्भलाः	निर्मलाः	१०४	१०.
नान्येषमिति	नान्येषामिति	८७	२८.	सड	सङ्ग	१०४	२३.
धिकारे	धिकार	९०	३३.	ब्राह्मणो	ब्राह्मणा	१०९	२५.
कवचं च चेति	कवचं चेति	९१	२४.	दकादिक	दन्तादिक	११४	१४.
पुण्येपु	पण्येपु	९१	३१.				
ग्राह्मं	ग्राह्यं	९२	१३.				

९१ पृष्ठे "ततः संवत्सरे पूर्णे (?) चूडाकर्म" इत्यत्र

"ततः संवत्सरेऽपूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

संवत्सरेऽपूर्णे प्रथमसंवत्सरे इत्यर्थः । चूडाकर्म" इति पठनीयम् ।

९६ पृष्ठे "स्पष्टीकृतम् । ततश्च" इत्यत्र "अनेनैवाऽपिशब्देन सूचितं भ्रातृभगिन्यादीनामन्योन्यगृहमरणे त्रिरात्राशौचमाचार्यैः तत्र तत्र स्पष्टीकृतम् । ततश्च" इति पठनीयम् ।

७२ पृष्ठे "यत्तु सजातेर्दिवसेनैव ब्र्यहात्" इत्यत्र "यत्तु सजातेः

दिने तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूद्रजन्मनाम् । इति ।

अन्येषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां क्षत्रविट्शूद्रादीनां कृतेऽस्थिसञ्चये रोदने दिवसेनैव ब्र्यहात्" इति पठनीयम् ।

७६ पृष्ठे "पूर्वैः । पूर्वाग्रहे" इत्यत्र "पूर्वैः । तदाह शातातपः—

दशरात्रे व्यतीते तु तथा चैवौर्ध्वदेहिकम् ।

पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥ इति ।

पूर्वाग्रहे" इति पठनीयम् ।

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण-निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-प्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-

हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका—अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिर्निर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमाहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाविम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीकासहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३)रु०४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) रु० ३—०

२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२) रु०१—०

३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमाषभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) रु० ६—०

८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयाजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—४

९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् सपूर्णम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संग्रहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १-

५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ५) रु० १-

५२ कातन्त्रबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०

५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) रु०१

५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-निर्मिता । (काव्य० वि० ७) रु०-१

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः । श्रुतबोधच्छन्दोसम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः । मञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः । (छंद वि० १) १-८

५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अल०वि०१)१-

५७ शक्तिवादः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयोपेतः । कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) २-

५८ प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यया समेता । म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता । श्रीयतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम् (कर्म० वि० ५) मूल्यम् रु० ३—०

६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) मूल्यम् रु० ५-

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस, विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर बनारस सिटी ।

